

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А. Г. Долгов, О. О. Шкута

**ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ
НА ПЕВНИЙ СТРОК**

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2026

УДК 343.816:343.261-052

Д64

Рецензенти:

Богатирьов І. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Конопельський В. Я., доктор юридичних наук, професор;

Пузирьов М. С., доктор юридичних наук, професор

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 9 від 25 серпня 2026 року)*

Долгов А. Г., Шкута О. О.

Д64 Виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк :
монографія / А. Г. Долгов, О. О. Шкута. – Одеса : Видавництво
«Юридика», 2026. – 188 с.

ISBN 978-617-8804-50-3

Монографія присвячена дослідженню інституту виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

У роботі досліджено особливості виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, у результаті чого обґрунтовано низку положень і висновків, нових у концептуальному плані й важливих як для науки кримінально-виконавчого права, так і практики діяльності органів і установ виконання кримінальних покарань Державної кримінально-виконавчої служби України.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти юридичних навчальних закладів та персоналу органів і установ виконання кримінальних покарань ДКВС України.

УДК 343.816:343.261-052

ISBN 978-617-8804-50-3

© А. Г. Долгов, О. О. Шкута, 2026
© Одеський державний університет внутрішніх справ, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
--	----------

ПЕРЕДМОВА	6
------------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК	11
1.1 Стан наукового дослідження виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	11
1.2 Методологія наукового дослідження виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	20
1.3 Генеза виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	28
1.4 Зарубіжний досвід виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	47
Висновки до першого розділу	57

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК	59
2.1 Поняття та зміст виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	59
2.2 Нормативно-правове забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	73
2.3 Суб'єкти виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк	88
Висновки до другого розділу	104

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК 106

- 3.1 Встановлений порядок виконання та відбування
покарання (режим) як засіб виправлення засуджених
до позбавлення волі на певний строк 106
- 3.2 Суспільно корисна праця як засіб виправлення
засуджених до позбавлення волі на певний строк 116
- 3.3 Соціально-виховна робота як засіб виправлення
засуджених до позбавлення волі на певний строк 124
- 3.4 Здобуття загальної середньої та/або професійної освіти,
професійних кваліфікацій як засіб виправлення
засуджених до позбавлення волі на певний строк 134
- 3.5 Громадський вплив як засіб виправлення засуджених
до позбавлення волі на певний строк 142
- Висновки до третього розділу 153

ВИСНОВКИ 155

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 163

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС	Державна кримінально-виконавча служба
ДПтС	Державна пенітенціарна служба
ЄПП	Європейські пенітенціарні правила
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
НПУ	Національна поліція України
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПВРУВП	Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань
СІЗО	Слідчий ізолятор
УВП	Установи виконання покарань

ПЕРЕДМОВА

Реформування кримінально-виконавчої системи та законодавства що регулює виконання / відбування кримінальних покарань відповідно до міжнародних стандартів поводження із засудженими та ув'язненими, незважаючи на тяжкі умови воєнного стану в Україні, поставили перед нашою державою доволі нелегке завдання – створити таку систему виконання й відбування кримінальних покарань засудженими до позбавлення волі на певний строк, яка змогла б не лише визначити пріоритетні умови та засоби для їх виправлення, а й запобігти вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень як під час відбування покарання, так і після звільнення.

Відповідно до Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р., схваленої Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р «моральна застарілість і матеріальна зношеність ресурсів системи органів та установ виконання покарань, руйнування та пошкодження інфраструктури (гуртожитків, камер, інших приміщень та обладнання) внаслідок воєнних дій, вимушене ущільнення установ виконання покарань, недостатній обсяг фінансування не дають змоги повноцінно реалізовувати політику і реформувати сферу виконання кримінальних покарань та пробації» [161], що стало безпосереднім приводом до нового наукового осмислення й оновлення нормативно-правового забезпечення застосування щодо засуджених до позбавлення волі на певний строк інституту виправлення, як одного з найважливіших напрямів розвитку сучасної кримінально-виконавчої політики України.

Станом на 01 січня 2026 року в системі Міністерства юстиції України функціонували 81 установа виконання покарань,

з них: 56 кримінально-виконавчих установ, з яких: 52 виправні колонії (12 колоній мінімального рівня безпеки, 34 – середнього, 6 – максимального) та 4 виправні центри; 1 – виховна колонія; 14 – слідчих ізоляторів; 10 – установ виконання покарань, що виконують функцію слідчого ізолятора, а також 5 таборів для тримання військовополонених.

За роки неоголошеної російсько-української війни хоча й спостерігається значне скорочення пенітенціарного (2022 – 48251; 2023 – 42726; 2024 – 44024; 2025 – 37119; 2025 – 34925), разом з тим проведений аналіз відкритих джерел статистичної інформації щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень та результатів їх досудового розслідування засвідчив позитивну динаміку до зростання кількості вчинених тяжких і особливо тяжких злочинів. Окремо варто наголосити й на значному зростанні кількості кримінальних правопорушень, вчинення яких в умовах воєнного стану унеможлиблює звільнення особи від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), чи призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), що прямо говорить про майбутнє збільшення кількості пенітенціарного контингенту, який, у свою чергу, і є об'єктом виправлення засуджених.

Сьогодні, коли в Україні на основі важливих державних рішень відбувається активний процес реформування кримінально-виконавчої системи та її трансформації в пенітенціарну систему європейського зразка, виникає постійна потреба в змістовному науковому аналізі проблем виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Окремим аргументом на користь необхідності проведення комплексного дослідження порушених проблем виступають і міжнародні зобов'язання України щодо реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи, шляхом приведення її у відповідність до міжнародних стандартів поведінки із засудженими та ув'язненими.

Застосування щодо засуджених до позбавлення волі такого правового інституту, як виправлення, відповідає не лише меті

покарання, а й становить мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Проте складність реалізації зазначеного завдання зумовлена наявністю встановлених законом обмежень прав і свобод засуджених у період відбування покарання, а також потребою у відтворенні в умовах позбавлення волі елементів звичайного укладу життя, що дозволило б не лише виправити, а й пришвидшити подальший процес ресоціалізації засуджених та їх реінтеграції в суспільство після звільнення.

Отже, від виправлення засудженого під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк залежить подальша його доля в вільному соціумі.

Методологічним підґрунтям дослідження стали праці таких учених, як: К. А. Автухов, Ю. М. Антонян, А. І. Богатирьов, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. А. Грищенко, В. К. Гришук, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. І. Іваньков, В. В. Коваленко, І. О. Колб, О. Г. Колб, І. М. Копотун, О. В. Краснокутський, А. Л. Колодчина, О. В. Лисодід, В. В. Лунеев, А. О. Мостепанюк, П. П. Михайленко, Ю. В. Орел, М. С. Пузирьов, Г. О. Радов, М. В. Романов, О. В. Старков, А. Х. Степанюк, О. Т. Устюжанінова, П. Л. Фріс, О. В. Хорошун, С. В. Царюк, В. Б. Шабанов, О. О. Шкута та ін.

Наукові здобутки поіменованих вище учених та деяких інших фахівців хоч і містять низку системних положень та висновків, які прямо або опосередковано стосуються інституту виправлення засуджених та створюють методологічні передумови для ефективного його дослідження в реаліях сьогодення, проте, як показав аналіз результатів наявних у сфері кримінально-виконавчого права наукових праць, порушений предмет наукового пошуку є вкрай актуальним, і не лише з точки зору поглиблення теоретичних знань щодо досліджуваного інституту, а й у контексті опрацювання експериментальної методики виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, з подальшим наданням відповідних пропозицій до норм чинного законодавства та практики його застосування.

Перший розділ монографії присвячено теоретичним та методологічним засадам виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Авторами з'ясовано стан та розкрито методологію наукового дослідження виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, проаналізовано шляхи становлення та розвитку інституту виправлення засуджених та виокремлено кращі зарубіжні практики його застосування по відношенню до України.

Другий розділ монографії розкриває правові та організаційні засади виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Авторами досліджено поняття та розкрито зміст виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, встановлено його нормативно-правове забезпечення та охарактеризовано суб'єктів виправлення засуджених.

Третій розділ монографії приділено кримінально-виконавчій характеристиці основних засобів виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, ключове місце в системі яких займають: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); суспільно корисна праця; соціально-виховна робота; здобуття загальної середньої та/або професійної освіти, професійних кваліфікацій та громадський вплив.

Подальшого розвитку набуло й законодавче удосконалення інституту виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Підготовлена наукова праця передбачає глибоке вивчення та широке посилання на праці вітчизняних і зарубіжних учених, що наведені у списку використаних джерел з метою використання даної монографії у наукових і навчальних цілях та практичній діяльності органів і установ виконання кримінальних покарань ДКВС України.

Сподіваємося, що проведене нами дослідження здійснить вагомий внесок у розвиток кримінально-виконавчого права та практики його застосування, і надасть істотний імпульс для вирішення практичних проблем у досліджуваному напрямку.

Автори висловлюють глибоку повагу і щиру вдячність рецензентам рукопису монографії: доктору юридичних наук, професору заслуженому діячу науки і техніки України *Богатирьову Івану Григоровичу*, доктору юридичних наук, професору *Конопельському Віктору Ярославовичу* та доктору юридичних наук, професору *Пузирьову Михайлу Сергійовичу*, зауваження та рекомендації яких сприяли більш чіткому удосконаленню порядку викладу матеріалу, покращенню стилістики та посиленню аргументації окремих положень монографії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

1.1 Стан наукового дослідження виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Становлення української незалежності та прийняті перед світовою спільнотою зобов'язання в пенітенціарній сфері супроводжувалися, величезною проблемою, яку наша держава довгий час не могла викоринити – виправно-трудовою політикою радянського союзу, критичне становище якої зумовило радикальні зміни у кримінально-виконавчому законодавстві незалежної України, а особливо у сфері організації виконання кримінальних покарань.

Так, першими кроками реформування кримінально-виконавчої системи стала соціальна переорієнтація виконання кримінальних покарань з урахуванням положень міжнародних актів про права людини, принципу законності, гуманізму, справедливості, демократизму, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених до позбавлення волі на певний строк [155].

Затвердження 02.11.1996 Модельного кримінально-виконавчого кодексу СНД, стало поштовхом до нових змін, основою яких мало стати саме виправлення засуджених до позбавлення волі. У зв'язку з чим однією з перших фундаментальних праць, в контексті предмету нашого наукового дослідження, стала доктринальна модель

Закону України «Про пенітенціарну систему України», підготовлена Г. О. Радовим [172]. Проблеми виправлення засуджених поіменованій автор справедливо пов'язував з недоліками пенітенціарної політики, спрямованої на «виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей і завдань у сфері забезпечення каяття осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, які б відповідали законам і законодавчим актам соціалізації особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави» [173, с. 12–13].

Теоретико-прикладні напрацювання Г. О. Радова та інших відомих вітчизняних науковців і практиків таких як: Л. В. Багрії-Шахматов, О. М. Бандурка, О. В. Бец, І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, А. В. Кирилюк, В. А. Львович, П. П. Михайленко, В. П. Севостьянов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк, І. В. Штанько та ін., стали науковим підґрунтям до нових і концептуальних законодавчих змін у кримінально-виконавчому законодавстві незалежної України. Зокрема, прийняття Кримінального кодексу України (КК України) [88], а потім і Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК України) [92] визначило особливу мету покарання – виправлення засуджених (ст. 50 КК) [88], яка відповідає загальному гуманістичному спрямуванню нового кримінально-виконавчого законодавства, і не лише покарання за вчинене кримінальне правопорушення, а й і їх превенції.

Виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк інтегрує мету кримінального покарання та виступає запорукою їхньої ресоціалізації (ст. 6 КВК) [92], являючись найбільшою складовою ефективності покарання [3, с. 3].

Визначаючи за мету покарання виправлення засуджених К. В. Шахрай та Н. С. Гацалевич справедливо наголошують, що законодавцю у першу чергу необхідно було «сформулювати спеціальні механізми його досягнення та критерії оцінки ступеня виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Адже без чітких критеріїв, об'єктивного зв'язку із КК і специфічних механізмів реалізації стає сумнівним використання цієї категорії в законодавстві» [212, с. 349].

В контексті зазначеного вище варто зауважити, що Порядок визначення ступеня виправлення засудженого було затверджено лише 19 січня 2023 року наказом Міністерства юстиції України № 294/5, яким окремо затверджено і Методику визначення ступеня виправлення засудженого, а також форму індивідуального плану виправлення та ресоціалізації.

Зазначені нормативно-правові акти не лише закріпили межі та процесуальний механізм підготовки персоналом кримінально-виконавчих установ матеріалів щодо засуджених, стосовно яких вирішується питання про заміну довічного позбавлення волі на певний строк, умовно-дострокове звільнення або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким (відповідно до ст.ст. 81, 82 КК України), а й визначили інструментарій для об'єктивного та неупередженого встановлення ступеня виправлення засудженої особи [110].

Окремо варто зауважити, що від стану ефективності покарання та проведених персоналом установ виконання покарань ДКВС України, відносно засуджених до позбавлення волі на певний строк, виправних заходів прямо залежить динаміка рецидивної злочинності в державі, у зв'язку з чим вивчення стану даного наукового дослідження дозволить нам вирішити наступні завдання:

1) запропонувати вирішення ряду проблемних питань щодо виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк;

2) підвищити ефективність діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України щодо виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк;

3) стимулювати подальші наукові дослідження з проблемних питань у заданому напрямку;

4) сприяти формуванню нової кримінально-виконавчої моделі реінтеграції засуджених у суспільство після звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк [230, с. 40];

5) удосконалити процес переходу вітчизняної кримінально-виконавчої системи від карально-репресивної функції покарання до розвитку і закріплення ідеї щодо виправлення і ресоціалізації засуджених з урахуванням кращого зарубіжного досвіду провідних європейських країн.

На сьогодні теорії кримінально-виконавчого права відсутня чітка позиція вчених щодо вирішення проблем виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, а деякі з них (К. В. Шахрай, Н. С. Гацалевич) взагалі наполягають на усуненні категорії «виправлення» з кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, принаймні у тому вигляді, у якому вона зараз існує [212, с. 350].

Аналіз наукових досліджень провідних вітчизняних і зарубіжних вчених дозволяє згрупувати наукові праці за тематичними напрямками, які відображають суть і зміст виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк на конкретному історичному етапі розвитку досліджуваного інституту.

У процесі проведеного дослідження нами виділено наступні підходи:

а) історичний підхід: нижня межа наукового пошуку якого розпочинається з 01.01.2001 – з дня набрання чинності КК України та законодавчого закріплення поняття «виправлення засуджених», як мети покарання (ч. 2 ст. 50 КК) [88];

б) хронологічний підхід: дозволяє визначити основні наукові погляди щодо виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, з урахуванням еволюції доктрини кримінально-виконавчого права та пенітенціарної практики.

Проведений аналіз наукових доробок вчених доводить, що комплексних і таких, які повною мірою розкривають зміст кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, наукових досліджень до сьогодні не проведено, що стало додатковим аргументом при виборі теми даного наукового пошуку.

Розкриваючи зміст даного підрозділу окремо варто зауважити, що концептуальне вивчення будь-якого правового інституту являється неможливим без аналізу його принципів, у зв'язку з чим, в контексті обраного нами предмету вивчення важливими стали наукові праці: Т. В. Рудник «Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі» (2010) [179], О. О. Стулова «Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк» (2011) [194], І. С. Михалко «Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених», (2012) [30], М. С. Пузирьова «Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк» (2012) [166], до речі, положення наукового дослідження останнього в 2015 р. доповнив та розвинув В. Я. Конопельський у докторській дисертації «Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні» [78].

Враховуючи той факт що процес виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк фактично розпочинається з першого для їх поміщення до кримінально-виконавчої установи закритого типу, І. С. Яковець в дисертаційному дослідженні «Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань» (2006), зауважує, що «встановлення місця відбування покарання у виді позбавлення волі – це процес початкового й наступного вибору кримінально-виконавчої установи, в якій повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі, що невід'ємно впливає на подальший процес як його виправлення так і ресоціалізації» [225, с. 68].

В. А. Бадира у кандидатській дисертації «Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі» (2006) авторка наголошує на особливій ролі виправлення засуджених, як складової мети кримінального покарання та передумови їх ресоціалізації у відповідності до загального гуманістичного спрямування нового кримінально-виконавчого

законодавства. У своїй праці поіменована вище вчена обґрунтовує підхід до виправлення жінок як комплексного явища, дослідження якого повинно ґрунтуватися в т.ч. і на кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих аспектах порушеної проблеми [2, с. 50–54]. Зокрема, вона зауважує, що «теоретичне узагальнення і нове вирішення науково-практичної проблеми, що виявляється у зміні парадигми ставлення до феномену виправлення засуджених до позбавлення волі жінок на основі поєднання різноманітних наукових підходів (аксіологічний, гендерний та теорію нейтралізації когнітивного дисонансу) у кінцевому результаті надає змогу переоцінити існуючі підходи щодо процесу виправлення засуджених до позбавлення волі жінок і таким чином реформувати кримінально-виконавчу систему у бік більш адекватного ставлення до засудженої особи, умов відбування нею покарання у виді позбавлення волі та оптимізувати систему засобів виправлення засуджених жінок на всіх стадіях здійснення кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин» [3, с. 13].

Продовженням започаткованого у дослідженні В. А. Бадири, напрямку наукового пошуку стала кандидатська дисертація Г. С. Резніченко «Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей» (2008) [174], в якій вчена приходить до важливого висновку про наявність певного протиріччя між метою виправлення і ресоціалізації засуджених жінок, підготовкою їх до повноцінного життя і мірою впливу негативних наслідків позбавлення волі, які суттєво позначаються на соціально-демографічному та соціально-психологічному стані. Г. С. Резніченко доведено, що відбування жінками покарання у виді позбавлення волі на певний строк в сучасному вигляді не тільки не вирішує їхніх основних сімейних проблем, а навпаки, ускладнює їх, що зрештою призводить до зростання рецидивної злочинності [174, с. 98].

Прогресивна практика виконання такого кримінального покарання, як довічне позбавлення волі досліджено С. В. Царюком,

який у кандидатській дисертації «Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки» [209] визначає, що основним показником застосування такої прогресивної системи є «ступінь суспільної небезпеки» вчиненого кримінального правопорушення, який необхідний для оцінки впливу основних засобів виправлення засуджених [209, с. 141, 159–160]. Результатом наукової праці поіменованого вченого стало те, що протягом року, після захисту дисертації, КВК України було доповнено ст. 151-1 «Зміна умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі» [92].

Ще однією з фундаментальних праць, яка безпосередньо стосується предмету нашого наукового дослідження стала кандидатська дисертація О. О. Шкути «Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки» (2011) [214], в якій автором встановлено, що «виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки, – це ключові категорії для застосування норм кримінально-виконавчого законодавства, під якими розуміється комплекс державних і недержавних заходів, що застосовуються з урахуванням виду покарання, особи засудженого, характеру, ступеня небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання» [214, с. 172].

Враховуючи той факт, що виправний процес засуджених до позбавлення волі на певний строк в основному являється безпосередньою діяльністю саме суб'єктів виконання покарань ДКВС України, в процесі нашого дослідження ми не могли оминати увагою дисертаційну роботу В. Г. Павлова «Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі», в якій автором з поміж іншого обґрунтовано, що персонал та засуджених необхідно розглядати як головних, рівнозначних суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, від яких залежать хід і результат

застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (2015) [119, с. 4].

Дослідження оптимальної моделі кримінального покарання спрямованої на виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк здійснено О. М. Кревсуном у дисертації на тему: «Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях» (2016 р.). За результатами проведеного дослідження автор приходить до висновку що місія виправлення засуджених покладається на прогресивну систему виконання покарання, яка повинна стимулювати правосвідому поведінку засуджених, закріплювати їх позитивну поведінку та формувати бажання покращити умови відбуття покарання [85, с. 3]. Продовженням наукових пошуків О. М. Кревсун стала докторська дисертація О. А. Гритенко «Теоретико-правові концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі» у якій авторка зазначає, що «пошуки інструментарію (механізму) задіяння та активізації свідомості і волі засудженого у процесі його виправлення являється саме нейтралізація впливу негативних наслідків позбавлення волі на його фізичний та психічний стан, а отже, підвищення дієвості кримінально-виконавчого процесу, діяльності кримінально-виконавчих установ закритого типу та інтенсифікації досягнення цілей покарання. Що підтвердили особливе значення системного співвідношення окремих складових порядку та умов виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк: змісту правового регулювання сфери забезпечення законних інтересів засуджених; факту створення багаторівневої, взаємопов'язаної у часі, просторі та за колом осіб та підставами застосування системи стимулюючих до виправлення засуджених кримінально-виконавчих заходів; наявності чіткого правового розмежування між підставами застосування заходів примусу та заохочення» [47, с. 27–28].

Безпосередню роль у забезпеченні процесу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк займає персонал установ

виконання покарань, у зв'язку з чим при досягненні поставленого результату наукового пошуку ми не могли оминати монографічне дослідження Я. О. Ліховіцького «Персонал органів та установ виконання покарань як суб'єкт виконання покарань в Україні» (2017) [99].

Окремо варто зауважити, що вагомий внесок в контексті предмету нашого наукового пошуку було зроблено вітчизняними вченими-пенітенціаристами І. Г. Богатирьовим, М. С. Пузирьовим та О. О. Шкутою, результати наукової праці яких висвітлено в колективній монографії «Доктрина пенітенціарного права України». Авторами зауважено, що «розроблення проекту Пенітенціарного кодексу України та відповідних змін до законодавства України має бути спрямовано на реалізацію в частині пенітенціарного напрямку загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що в свою чергу не лише сприятиме, а й значно пришвидшить процес європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері та наблизить її перспективу вступу до Європейського Союзу» [24, с. 152], що являється невід'ємною складовою ефективного виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Одними з останніх фундаментальних наукових досліджень, спрямованими на формування нових концептуальних підходів щодо організації процесу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк стали: монографія О. О. Шкути «Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель» (2017). В межах вказаної монографії автором зауважено, що «будучи за формою термінами-синонімами, кримінально-виконавче та пенітенціарне право (політика, законодавство, практика) мають нетотожний зміст, оскільки перше орієнтовано на зовнішні впливи (у виді основних засобів виправлення і ресоціалізації, передбачених ч. 3 ст. 6 КВК України) на особу засудженого, а друге – на внутрішній потенціал останнього, а саме каяття у процесі відбування покарання. У контексті виявлених змістовних відмінностей, автором наголошено, що без забезпечення пенітенціарного сегмента, неможливим є досягнення такої складових мети покарання, як виправлення

засуджених» [216, с. 312]. У даній науковій праці О. О. Шкута зауважує, що «кримінально-виконавчий сегмент, ізольований від пенітенціарного, може досягти лише такі цілі покарання як кара, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженим так і іншими особами» [216, с. 312].

Окреме місце у межах даної монографічної роботи займає запропонований І. Г. Богатирьовим «Проект Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України» (2020) у якому, з поміж іншого, автором наголошується, що «Національна програма трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну систему України визначає стратегію розв'язання проблеми забезпечення виконання всіх видів кримінальних покарань та впровадження ідеології каяття засуджених у місцях несвободи як кардинально новий підхід до виправлення, ресоціалізації та соціалізації їх у суспільство після звільнення» [12, с. 11].

Підсумовуючи викладене вище варто констатувати, що проведений нами аналіз стану наукового дослідження показав, що виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк являється значною невирішеною проблемою, яка у першу чергу пов'язана з відсутністю сучасних та комплексних монографічних досліджень присвячених предмету нашого наукового пошуку.

1.2 Методологія наукового дослідження виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

За справедливим твердженням академіка М. І. Панова, «цінність та унікальність кожної дослідницької роботи в тій чи іншій сфері залежить від правильного вибору конкретних методів наукового пізнання, з'ясування їх сутності та значення» [121, с. 25]. У зв'язку з чим, переходячи до розкриття методології наукового дослідження, варто зауважити, що остання є актуальною для будь-якої

науки, адже завдяки її розробці зростає значення таких форм, методів та засобів вивчення, якими користується ця наука [223, с. 13].

За твердженням С. В. Лучко «методологія» – є вченням про світогляд і систему наукових підходів, принципів, методів, прийомів та способів пізнання й об'єктивної оцінки» [101, с. 152].

Більш ширше поняття «методологія» розглядає І. Г. Богатирьов, розуміючи під ним «інтегральне явище, яке поєднує низку компонентів, зокрема світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони та категорії, загальнонаукові та спеціально-наукові методи» [11, с. 8].

За твердженням Г. В. Гребенькова, Є.С. Назимко завдання методології наукового дослідження полягає у вивченні закономірностей розвитку засобів та прийомів дослідження, їх взаємовпливу, диференціації і субординації [44, с. 22–25].

Провівши аналіз запропонованих вище дефініцій, методологію власного наукового дослідження ми розуміємо, як *сукупність основоположних принципів, ідей і методів наукового пошуку, що застосовуються при вивченні тієї чи іншої наукової проблеми*.

За справедливим твердженням О. М. Джужи, в основі методології будь-якого наукового дослідження лежать закони й категорії діалектики, що являються базою як загальнонаукових, так і спеціальних методів (соціологічних, статистичних, психологічних тощо) [94, с. 11].

У зв'язку з чим методологія наукових досліджень виконує наступні функції:

- 1) введення нової інформації;
- 2) формування способів отримання нових знань у динаміці явищ і процесів;
- 3) визначення напрямки досягнення науково-дослідної мети;
- 4) здійснення систематизації, уточнення та розвитку наукової термінології;
- 5) створення умов для всебічного отримання наукової інформації та формування системи наукової інформації основою якої є логіко-аналітичні інструменти наукового пізнання [131, с. 11–12].

Підтримуючи позицію А. П. Закалюка, слід зауважити, що вищою формою пізнання виступає наукове знання, як кінцевий результат наукового пошуку. Такі якісні ознаки наукового знання, як цілеспрямованість, системність, контрольованість, визначенність певних закономірностей, методичне забезпечення відрізняють його від інших форм пізнання.

Враховуючи зауважене вище зазначимо, що наукове пізнання являє собою систему, що включає в себе такий головний системоутворюючий елемент, як науковий метод, який покликаний визначати взаємозв'язки та взаємозалежність усіх інших системних елементів, у т.ч. і результату наукового пізнання [67, с. 96–97].

У своїй працях М. С. Кельман зауважує, що методологія наукового дослідження – це «складний соціокультурний феномен, у якому відображається специфіка пізнавального дискурсу сучасності» [73, с. 32]. Але на практиці ситуація виглядає дещо інакше. Так, проведений нами аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел засвідчив, що у своїй переважній більшості вчені лише піддають практичному аналізу вже існуючу методологію наукового дослідження, не створюючи при цьому власної методології, що в кінцевому результаті зводиться до перерахування загальнонаукових методів, як універсальних. У зв'язку з чим, за нашим глибоким переконанням, важливе значення для обраної нами методології мають відповідні методи наукового пізнання, що у своїй сукупності виступають засобами розкриття та систематизації змісту обраного нами предмету дослідження – виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

На думку О. Т. Устюжанінової та О. О. Шкути дослідження окреслених вище питань має бути покладено на кримінально-виконавчу науку, а обрання відповідних методів наукового дослідження сприятиме отриманню науково-обґрунтованих висновків та результатів, спрямованих не лише на досягнення виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, а й запобігання та профілактиці кримінальних правопорушень [206, с. 164].

Вивчаючи генезу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк ми не могли не згадати академіка В. Я. Тація, який свого часу зауважував, що «саме історичний (генетичний) метод полягає в аналізі того або іншого явища (норми, інституту тощо) у його історичному розвитку. При аналізі кримінально-виконавчих норм минулого, слід уникати невиправданого «осучаснення», коли їх зміст оцінюється виключно з позиції відповідності положенням сучасного законодавства та науки, ігноруючи, по суті, специфіку правової культури й законодавчої техніки відповідного періоду» [86, с. 25–26]. У зв'язку з чим ми переконані, що застосування історико-правового методу являється неможливим без дотримання принципу єдності історичного та логічного.

Використання, в сукупності з іншими, порівняльно-правового методу дозволило нам визначити поняття та розкрити зміст виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк. А проведений порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк сприяв не лише виокремленню його кращих практик, а й встановленню основних напрямків удосконалення вітчизняного законодавства, у відповідності до змісту сучасних державних стратегій у сфері виконання кримінальних покарань.

Раціональність проведеного порівняльно-правового дослідження реалізовано нами через використання методу анкетування (286 осіб співробітників установ виконання покарань ДКВС України та 328 засуджених до позбавлення волі), що дозволило підтвердити висунуті нами гіпотези та сформулювати відповідні пропозиції з удосконалення норм чинного кримінально-виконавчого законодавства.

Прогностичний методу наукового пізнання дозволив не лише оцінити діяльність органів і установ виконання покарань ДКВС України щодо виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, а й передбачити ймовірні наслідки запропонованих нами законодавчих змін.

Важливим у контексті предмету нашого дослідження стало використання емпіричного методу, що сприяло визначенню напрямів державної політики України у сфері виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Безпосередніми емпіричними матеріалами монографічної роботи стали:

- а) офіційні статистичні дані ДКВС України;
- б) результати аналізу статистичної звітності офіційних статистичних джерел (державна звітність, відомчі бюлетені ДКВС України, звіти Генеральної прокуратури України та Державної судової адміністрації);
- в) результати ретроспективного аналізу анкетних даних персоналу установ виконання покарань ДКВС України та засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Основною особливістю змісту суспільних відносин, що виникають в процесі виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк є те, що вони носять триваючий характер, що безпосередньо пов'язано з відповідним строком відбування засудженими покарання. У зв'язку з чим процес виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк розпочинається з дня їх поміщення до кримінально-виконавчої установи закритого типу і закінчується у день звільнення таких осіб з установ виконання покарань ДКВС України. При цьому результат ефективності такого процесу найкраще всього відображено у статистичній звітності щодо динаміки рецидивної злочинності в державі.

На жаль сьогодні з відкритих джерел встановити показники рецидивної злочинності не вдається за можливе, у зв'язку з чим за результатами проведеного аналізу наявних статистичних даних можемо зробити невтішний висновок, що у 2024 р. ймовірно збільшення осіб, які відбуватимуть покарання у виді позбавлення волі у виправних установах ДКВС України. Такий висновок обґрунтовано тим, що до оголошення воєнного стану в Україні (за 2021 р.) в Україні було зареєстровано 321 443 (повідомлено про підозру – 172 494/53,6 %) кримінальних правопорушень, з них:

тяжких злочинів – 111 955 (повідомлено про підозру – 56 494/50,4 %) та особливо тяжких злочинів – 12 108 (повідомлено про підозру – 5686/46,9 %), що в сукупності складає 231 215 (38,6 % від загальної кількості вчинених кримінальних правопорушень) [62].

У 2022 р. було зареєстровано 362 636 (повідомлено про підозру – 132 418/36,5 %) кримінальних правопорушень, з них: тяжких – 125 656 (повідомлено про підозру – 59 115/47 %) та особливо тяжких – 105 559 (повідомлено про підозру – 6 098/5,7 %) злочинів, що в сукупності становить 231 215 (63,7 % від загальної кількості вчинених кримінальних правопорушень) [63].

Як бачимо у 2022 р. кількість вчинених особливо тяжких злочинів у 8,7 разів (105 559/12 108) перевищили показники попереднього року.

Окремо варто зауважити, що Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» від 13.12.2022 № 2839-IX [138]. До ст. 69 та 75 КК України було внесено зміни, що унеможливили звільнення особи від відбування покарання з випробуванням чи призначення їй більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у разі вчинення нею в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці кримінального правопорушення, передбаченого статтями 403, 405, 407, 408, 429 КК України [88]. А це означає що особа яка вчиняє одне з таких кримінальних правопорушень, як правило має отримати покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 років.

Статистичні данні доводять що за 2022 р. в Україні було вчинено кримінальних правопорушень за: ст. 403 КК України (Невиконання наказу) – 28 (повідомлено про підозру – 0); ст. 405 КК України (Погроза або насильство щодо начальника) – 211 (повідомлено про підозру – 102); ст. 407 КК України (Самовільне залишення військової частини або місця служби) – 6183 (повідомлено про підозру – 1544); ст. 408 КК України (Дезертирство) – 3214 (повідомлено про

підозру – 282); ст. 429 – 150 (Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю) (повідомлено про підозру – 6), всього 9786 [63].

У 2023 р. було зареєстровано 475 595 (повідомлено про підозру – 189 292/39,8 %) кримінальних правопорушень, з них: тяжких – 190 945 (повідомлено про підозру – 90 118/47,2 %) та особливо тяжких – 119 632 (повідомлено про підозру – 94 82/7,9 %) злочинів, що в сукупності складає 310 577 (65,3 % від загальної кількості вчинених кримінальних правопорушень) [64].

Як бачимо, у 2023 р. загальний показник злочинності в державі на 23,8 % перевищив показники попереднього (2022) року (475 595/362 636).

Зросла і кількість кримінальних правопорушень вчинення яких унеможливає звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), чи призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України)

За 2023 р. в Україні було вчинено кримінальних правопорушень за: ст. 403 КК України (Невиконання наказу) – 32 (повідомлено про підозру – 0); ст. 405 КК України (Погроза або насильство щодо начальника) – 177 (повідомлено про підозру – 41); ст. 407 КК України (Самовільне залишення військової частини або місця служби) – 16 515 (повідомлено про підозру – 2 239); ст. 408 КК України (Дезертирство) – 7 771 (повідомлено про підозру – 171); ст. 429 – 17 (Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю) (повідомлено про підозру – 1), всього 24 512 [63].

Викладене вище не лише доводить, що показник військової злочинності у 2023 р. в 2,5 разів перевищив показники попереднього (2022) року, а й у котре підтверджує факт того що вид і розмір покарання, навіть найсуворіший, у своїй переважній більшості не впливає на процес запобігання вчинення кримінальних правопорушень як засудженими так і іншими особами.

Відповідно до статистичної інформації Національної поліції України (НПУ) певне збільшення спостерігається і осіб, яких затримано в порядку статті 208 КПК за вчинення злочинів

та поміщено до ізоляторів тимчасового тримання (за 11 місяців 2023 р. – 13,7 тис., 2022 – 11,2 тис.).

Така ситуація ймовірно вплине на збільшення кількості засуджених до позбавлення волі з подальшим поміщенням для відбування покарання до кримінально-виконавчих установ закритого типу. Наразі прогнозоване збільшення кількості таких осіб перебуває у межах 10–15 тис.

За слушним твердженням А. Х. Степанюка та К. А. Автухова «після набрання законної сили вироком суду для його втілення необхідна спеціальна, урегульована нормами кримінально-виконавчого права кримінально-виконавча діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань, підпорядкована меті кари, що приводить за допомогою матеріально-предметних та правових засобів, методів і прийомів до конкретного результату у вигляді здійснення державного примусу» [191, с. 791]. Слід зауважити, що виконання вироку суду спрямовано не тільки на виправлення засудженого до позбавлення волі на певний строк, але й на його ресоціалізацію, як повноправного члена суспільства, та повернення до самостійного соціально-нормативного життя. Враховуючи вище зауважене, ми глибоко переконані, що формулювання методології системи виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк має ґрунтуватися на відповідних завданнях і функціях, які не лише забезпечують реалізацію даного процесу, а й спрямовані на досягнення конкретного і ефективного результату.

У вітчизняній правничій науці пенітенціарна доктрина України розглядається як стратегія реформування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну систему нового європейського зразка. На підтвердження даної тези І. Г. Богатирьов зауважує, що «після нашої перемоги над державою агресором (рф) цей процес буде швидко розвиватися, оскільки проведення фундаментальних досліджень у сфері кримінально-виконавчого права вважається міждисциплінарною проблемою, розв'язання якої

зумовляє розкриття об'єктивної картини правового й організаційного забезпечення функціонування пенітенціарної системи нового зразка» [14, с. 6].

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що методологія даного наукового дослідження являє собою *сукупність основоположних принципів, ідей, методів та прийомів наукового пізнання спрямованих на вивчення виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк*.

1.3 Генеза виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Процес реформування кримінально-виконавчої системи, від карально-репресивної функції покарання до затвердження ідеї виправлення засуджених, пройшов досить складний шлях становлення та розвитку [219, с. 243].

Як зауважує у своїх працях Г. О. Радов, становлення та розвиток вітчизняної кримінально-виконавчої системи слід розглядати за трьома основними періодами:

1) допенітенціарний (каральний), протягом якого першоосновою покарання та його основною метою являлася кара засуджених і залякування інших;

2) філантропічний, що супроводжувався активною діяльністю фізичних та юридичних осіб приватного права, діяльність яких спрямовувалась на підтримку засуджених;

3) політико-репресивний, протягом якого тюрма стала активною учасницею загальнополітичної діяльності держави [208, с. 4].

Аналізуючи позицію поіменованого вище вченого, в контексті предмету власного наукового пошуку, генезу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк нами поділено на п'ять основних періоди, а саме: каральний, філантропічний, політико-репресивний, виправно-трудоий та сучасний.

Практика застосування кримінальних покарань до XVIII ст. не відмічалася соціальною спрямованістю на виправлення засуджених до позбавлення волі. Проте слід зауважити, що на території сучасної України XV – на початку XVIII ст. в пенітенціарній системі застосовувалися більш гуманніші принципи кримінального покарання, ніж у ряді країн Європи та російської імперії, де за відсутності розвиненої системи установ виконання покарань використовувалися більш жорстокі тілесні покарання [24, с. 13].

Дослідження відповідних історичних джерел свідчить про застосування принципів більш гуманного ставлення до ув'язнених на територіях Гетьманщини, ніж на території ряду іноземних держав, наприклад, «Донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22.03.1761 гетьману Кирилу Розумовському» містить клопотання про заміну смертної кари для в'язнів довічною каторгою [58, с. 41, 63].

Слід відзначити, що формування ідеї виправлення засуджених у другій половині XVIII – на початку XIX ст. проходило під впливом прогресивних гуманістичних ідей Ч. Беккарія, І. Бентама та Дж. Говарда, які стали основою для класичної концепції пенітенціарної системи. Дана система стала передумовою формування в росії на державному рівні ідеї виправлення злочинців та гуманного ставлення до них, поліпшення їх побутових умов, централізації тюремного управління, створення робітних, гамівних та робочих будинків [178, с. 72].

Перші спроби законодавчого закріплення виправлення засуджених, як складової мети покарання, у російській імперії отримало за часів правління Катерини II, результатом чого мала стати тюремна реформа, для забезпечення реалізації якої було підготовлено ряд проектів відповідних указів, метою яких мало стати – «виправлення злонравних». Як зауважує у свої працях О. О. Шкута «російська тюрма не тільки не переслідувала, а й фактично не могла переслідувати жодних виправних цілей, адже її завданням, і до сьогодні залишається збереження у своїх стінах злочинця до відкликання його владою, а інколи і на все життя, будучи засобом тортур і залякування інших» [214, с. 14].

Проте, зауважені вище проекти на практиці не знайшли своєї належної реалізації, оскільки тюремне ув'язнення для засуджених осіб відбувалось у жахливих умовах, а порядок його виконання здійснювався поза межами правового регулювання держави [214, с. 5].

Разом з тим, за словами М. С. Пузирьова, період правління Катерини II, що увійшов до історії під назвою «освіченого абсолютизму», являв особливий інтерес з точки зору дослідження системи покарань. Основні напрями каральної політики Катерина II, принаймні теоретично, мали полягати не у залякуванні та відплаті, а у виправленні злочинців [169, с. 16].

Проте, варто зазначити, що проаналізований нами історичний досвід впровадження і реалізації ідеї виправлення засуджених до позбавлення волі засвідчив наступне: незважаючи на суперечності пенітенціарної політики Катерини II, її прогресивні погляди в даній сфері вплинули на виникнення, становлення та розвиток виправно-корегуючих принципів пенітенціарної політики того часу (в т.ч. на території сучасної України), у зв'язку з чим у законах імперського періоду вперше було зроблено акцент на виправленні засуджених, основою якого мала стати праця.

У 1786 р. І. Бентам (англійський юрист, соціолог, філософ, ідеолог лібералізму) після відвідування росії прибув в Україну, де написав трактат «Паноптикон» та твір «Захист лихви» [231], головна ідея яких зводилась до обов'язкового, під суворим наглядом тюремної адміністрації, залучення ув'язнених до праці, як основного засобу їх виправлення в процесі позбавлення волі.

За справедливим твердженням вітчизняних вчених (І. Г. Богатирьов, С. О. Богунов, О. А. Дука, С. А. Зінченко, І. М. Копотун, Г. О. Фрейман) перші реальні кроки спрямовані на розвиток ідеї виправлення засуджених на основі зародження прогресивної ідеї виконання / відбування покарання до позбавлення волі належать генерал-губернатору Гетьманщини О. Б. Куракіну та імператору Олександру I, за часів правління якого було відмінено тілесні покарання для привілейованих категорій населення, створено комісію

з перегляду вироків, неодноразово приймалися укази щодо помилування засуджених. Свого часу О. Б. Куракін доповідав, що «в тюрмах на рівні із вбивцями в однакових умовах знаходились боржники», виходячи з чого було запропоновано систему розподілу в'язнів на категорії, яка знайшла свої відображення у реформах на основі указу Олександр I 1802 року [19, с. 13].

У даний історичний період особливого впливу на систему виконання покарань набули «організації, що перебували ззовні системи державних органів» [214, с. 163]. Так, наприклад, Статут Товариства піклування про тюрми (1819) одним із завдань діяльності Товариства визначав «досягнення морального виправлення злочинців та покращення стану місць їх ув'язнення». Реалізація даного завдання передбачала у т.ч. покладення на Товариство обов'язків щодо організації праці і навчання засуджених, проведення з ними бесід щодо благо чинності та добропорядності.

Основними засобами виправлення засуджених на той час були:

- постійний та безпосередній нагляд за ув'язненими;
- розміщення злочинців за категоріями вчинених злочинів;
- повчання про милосердя, чесність та відповідальність;
- залучення засуджених до корисних вправ [24, с. 13].

Слід зауважити, що трансформація каральної системи росії, до складу якої входила територія сучасної України, у виправну систему передбачала заміну безстрокових та строкових каторжних робіт на ув'язнення у виправних арештантських відділеннях цивільного відомства, робочих та гамівних будинках [40, с. 280–282]. За словами М. С. Пузирьова, окремо слід відзначити прогресивне значення діяльності Товариства піклувального про тюрми, оскільки воно вперше на нормативному рівні порушило питання про виправлення засуджених до позбавлення волі та закріпило конкретні засоби для його досягнення. Як стверджує поіменований вище вчений: «Виправлення засуджених, як мета покарання, поклато початок нової епохи у справі правового регулювання та організації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк,

зокрема через реалізацію основоположних принципів диференціації та індивідуалізації [169, с. 16; 40, с. 280–282].

У 1831 р. Радою Міністерства внутрішніх справ було прийнято Інструкцію доглядачу губернського тюремного замку, яка визначала порядок та умови виконання покарання у виді тюремного ув'язнення [208].

Проведений аналіз змісту положень Інструкції справедливо надає право констатувати той факт, що вона повністю увібрала в себе прогресивні ідеї диференціації та індивідуалізації виконання / відбування покарання у виді позбавлення волі (ст. 51, 205). Окремої уваги заслуговує і положення Інструкції, яким закріплювався порядок залучення арештантів до праці. При визначенні виду робіт слід було враховувати не лише стать, вік, характер та тяжкість вчиненого злочину, а й пору року, поведінку засудженого, його фізичний стан і здоров'я. Окремо враховувалися навіть здібності арештанта та його бажання до певного виду роботи чи ремесла (ст. 238) [208, с. 304; 169, с. 18–19].

Разом з тим варто зауважити, що незважаючи на свої прогресивні ідеї основною проблемою реалізації положень Інструкції став її відомчий характер, оскільки вона не мала юридичної сили закону [208, с. 304].

Тюремна концепція російської імперії, під впливом прогресивних ідей Європи, змінила спрямованість кримінального покарання від відплати за вчинений злочин та ізоляції особи, що його вчинила, від суспільства до виправлення та залучення засудженого до праці на волі. Реформування тюремної системи спрямовувалося на:

- вдосконалення порядку та умов виконання покарання у виді позбавлення волі;
- перехід на тримання засуджених у тюрмах в одиночних камерах;
- створення єдиного органу управління тюрмами.

На виконання зауваженого вище у лютому 1879 р. було створено Головне тюремне управління [40, с. 281], яке у 1893 р. починає навіть видавати щомісячний журнал «Тюремний Вісник», що стає

не лише джерелом офіційних даних, які мали беззаперечно керівне значення для працівників тюремного відомства, а й на його сторінках починають публікувалися матеріали щодо проблем тюремної практики [169, с. 26].

Як бачимо реформи тюремної системи російської імперії у 1877–1879 роках зумовили трансформацію каральної системи у виправну, що передбачало заміну окремих видів кримінальних покарань на виправні (заміна безстрокових та строкових каторжних робіт на заслання до Сибіру та інших губерній тощо) [40].

Отже, кінець XIX ст. характеризувався тенденцією переосмислення процесу відбування кримінального покарання засудженими у відповідності до якої кримінальне покарання це не тільки елемент відплати та помсти, але й складова виправлення засуджених (Статут «О содержащихся под стражею» 1890 р., з подальшими його законодавчим продовженнями [214, с. 19]).

Наступним кроком законодавчих змін, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі, став закон «Про умовне звільнення засуджених» (22.06.1909 р.) та циркуляр Головного тюремного управління № 34 від 04.07.1909 р., який доводив до відома відповідних посадовців положення зауваженого закону. Мета закону – «пробудити та розвинути в осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, стремління до самовиправлення шляхом надання їм можливості скоротити строк свого покарання гарною поведінкою під час утримання під вартою та утримання від скоєння нових діянь і порочного ладу життя після виходу з тюрми...» [214, с. 56]. Доволі прогресивні на той час норми закону спрямовувалися на забезпечення вимог диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

Загальна тюремна інструкція (1915 р.) вперше на законодавчому рівні закріплювала, що метою позбавлення волі є запобігання злочинної діяльності засуджених, їх покарання та виправлення, викорінювання шкідливих схильностей і звичок, підготовка засудженого до чесного трудового життя на волі. Виправлення засуджених,

як складова мети кримінального покарання, через залучення останніх до праці, за справедливим твердженням І. Г. Богатирьова, стало початком «нової епохи у справі організації виконання покарань та згодом призвело до створення виправно-трудового законодавства, використанню режиму в місцях позбавлення волі, організації праці, виховного впливу як основних засобів виправлення засуджених» [24, с. 13].

На початку лютневої революції (1917 р.) було фактично розгромлено Головне тюремне управління, знищено його архіви та все діловодство [19, с. 18–20]. Окремо слід зазначити, що ситуація в місцях позбавлення волі стала критичною, особливо від того що з метою зменшення навантаження на установи виконання покарань та здійснення додаткової мобілізації до збройних революційних формувань, на засіданні від 06.03.1917 р. було прийнято рішення про оголошення масової амністії засуджених.

За твердженням В. В. Россіхіна «після жовтневого перевороту принципово новий етап у розвитку історіографії проблеми почався з формуванням Української Центральної Ради, та встановлення радянської влади, коли дослідження з гуманітарних наук, у тому числі й ті, що стосувалися пенітенціарної сфери, набули вираженого політико-ідеологічного відтінку, який визначався внутрішньо політичною доктриною, заснованою на комуністичній ідеології» [178, с. 30–31].

На початку функціонування тоталітарного радянського режиму у виправно-трудовому законодавстві формується положення щодо співвідношення примусової та виховної сторін покарання. Наприклад, ленінське положення про заміну тюрем виховними установами зумовлює створення у відповідності до мети радянської виправно-трудової політики принципово нової системи виправних установ. Декрет від 18.07.1919 р. «Об учреждении распределительных комиссий при карательных отделах губернских и областных отделах юстиции» визначав, що обов'язок всебічного вивчення особистості засудженого з визначенням подальшої

програми індивідуальної дії щодо нього покладається на виправні установи [214, с. 24].

На III сесії всеросійського центрального виконавчого комітету IX з'їзду, з поміж іншого, було окремо наголошено, що злочинця потрібно ізолювати та намагатися виправити, не застосовувавши при цьому помсту [214, с. 81].

Подальший розвиток пенітенціарної політики часів радянського режиму Є. Ю. Бараш справедливо розглядає у двох концептуальних напрямках: «жорстоке придушення контрреволюції та «виховання», потім – «виправлення», а ще пізніше – «виправлення й перевиховання» засуджених» [91, с. 92].

Постановою НКЮ від 15.11.1920 було затверджено Положення про загальні місця ув'язнення РСФРР [129], що стало другим по значущості нормативно-правовим актом у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі. Положення встановлювало чотири розряди засуджених: осіб на випробуванні; штрафних; тих, які виправляються; та зразковий розряд. До розряду осіб на випробуванні направлялися усі новоприбулі засуджені; до розряду штрафних переводилися ті з осіб на випробуванні, які не виявляли ознак виправлення. Особи, які виявляли ознаки виправлення, переводилися до розряду тих, які виправляються. У свою чергу, ті, які виправляються, при сумнівній поведінці могли бути переведені до зразкового розряду. Для кожного розряду встановлювалися визначені режимні вимоги [214, с. 36; 169].

Знаковим, для розвитку подальшого процесу ідеї виправлення засуджених до позбавлення волі, стало розроблення у серпні 1924 р. НКВС УСРР проекту Пенітенціарного кодексу УСРР [207, с. 14]. Але враховуючи те, що поняття «пенітенціарний» не відображало завдання та сутність існуючої в УСРР ідеології відносно мети покарання, було прийнято рішення доопрацювати його проект, в т.ч. шляхом внесення змін до назки Кодексу. Існуюча на той момент радянська доктрина зумовила використання поняття «виправно-трудоий» у назві пенітенціарного кодексу. Зауважимо,

що використання саме такого терміну підкреслювало, що основним завданням виконання покарань є виправлення засуджених шляхом залучення їх до праці [169, с. 37–38].

Виправно-трудоий кодекс УСРР від 23.10.1925 р. (набрав чинності з 01.11.1925 р.) [70, с. 353] визначив наступні основні принципи виправно-трудоого права:

- розвиток мережі трудових колоній;
- суворі ізоляція найбільш небезпечних злочинців;
- обов’язковість праці засуджених;
- організація режиму відбування покарань на гуманних засадах тощо [116, с. 76].

Як зауважує І. Г. Богатирьов «не можна не відзначити і той факт, що за всю історію радянської виправно-трудої політики, ВТК УСРР 1925 р. став єдиним кодексом у цій сфері у якому на нормативному рівні було закріплено визначення прогресивної системи виконання покарань та розкрито її зміст» [20 с. 46].

Введення більш жорстких заходів по відношенню до «класових ворогів», злочинців-професіоналів та рецидивістів було впроваджено на основі Постанови ВЦВК СРСР «Про каральну політику і стан місць ув’язнення» від 26.03.1928 р. Зокрема, до зауважених категорій осіб встановлювався більш суворий режим тримання в місцях позбавлення волі (наприклад, обмеження пільг у частині заліків робочих днів, відпусток тощо). До осіб, які вчинили менш небезпечне кримінальне правопорушення застосовувалася заміна позбавлення волі звільненням із посади, примусовими роботами, штрафами, засланням тощо. Наприклад, положення щодо заслання та примусові роботи знайшло своє закріплення у Законі «Про примусові роботи без позбавлення волі» від 21.05.1928 р. [71, с. 24].

Регресом виправно-трудої системи радянського періоду стало прийняття 30.10.1929 р. Ухвали ВЦВК і РНК «Про зміну ст.ст. 12 і 50 КК і ст. ст. 47 і 174 ВТК». Відповідно до положень даного НПА було ліквідовано такий інститут кримінального права, як «зміна умов відбування засудженим покарання залежно від його

поведінки» (була відновлена лише у 1954 р.) [71, с. 46]. У період тоталітарного сталінського політичного режиму (30-х-50-х рр. ХХ ст.) систему законодавчих актів в сфері регламентації виконання покарань було витіснено відповідними відомчими нормативно-правовими актами, що значно вплинуло на підхід до відбуття покарання, оскільки виправлення засуджених до позбавлення волі, як мета покарання отримало лише формальний характер, а реально – втратила свій практичний зміст.

За твердженням А. Х. Степанюка з середини 30-х рр., «припинився і розвиток науки виправно-трудового права. Планові наукові дослідження було зупинено, курс виправно-трудового права виключено з навчальних планів вищих юридичних навчальних закладів, а у відкритій пресі майже не публікувались роботи з проблем виконання покарань. Більше того, на всі матеріали у сфері виконання покарань (включаючи нормативні акти, дані статистики) ставилися грифи обмеженого користування» [69, с. 26].

Подальшого розвитку та законодавчого закріплення концепція виправлення засуджених до позбавлення волі набула у післявоєнний період. В умовах загальносоюзного курсу певної демократизації суспільства та закріплення політичних новацій у законодавчій сфері [20, с. 45] було прийнято Президією ВР УРСР (14.05.1956 р.) постанову «Про перегляд кодексів законів УРСР», Радою Міністрів СРСР (1958 р.) загальносоюзне Положення про виправно-трудові колонії і тюрми. Так, у цей період основними видами виправно-трудових установ для дорослих засуджених стали виправно-трудові колонії загального, посиленого і суворого режимів, які мали серед своїх структурних підрозділів в т.ч. і загальноосвітні школи та професійно-технічні училища [71].

Зауважимо, що за справедливим твердженням зарубіжних вчених (Stefan Lelental) постановка завдання щодо виправлення та перевиховання засудженого до позбавлення волі, «перевищувала реальні можливості виправних установ» [228, с. 172–173]. На практиці ж основним призначенням виправно-трудової

політики нажаль залишилось вирішення економічних питань соціалістичного будівництва [4, с. 21].

З прийняттям 28.12.1960 Кримінального кодексу Української РСР з поміж кари за вчинений злочин метою покарання проголошено виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці (ст. 22 КК УРСР) [87]. До системи виправно-трудова установ у 1963 р. було включено і колонії-поселення, куди із виправно-трудова колоній, що охоронялись, могли переводитись засуджені, які «твердо стали на шлях виправлення». А Указ Президія Верховної Ради СРСР «Про умовне звільнення з місць позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення, для роботи на будівництві підприємств народного господарства» (від 20.03.1964 р.) до переліку кримінальних покарань віднесено і умовне-дострокове звільнення на умовах виконання певних видів робіт [4, с. 21].

Закон СРСР «Основи виправно-трудова законодавства СРСР і союзних республік» (від 11.07.1969 р.) основними завданнями кримінального покарання визначав забезпечення виконання кримінального покарання, виправлення та перевиховання засуджених [91, с. 110–112]. Ст. 1 Виправно-трудова кодексу УРСР від 23.12.1970 р. визначає, що «забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але виправляло та перевиховувало засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, відвертало вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також сприяло викорененню злочинності» [38].

Як зазначає у власному монографічному дослідженні А. Х. Степанюк «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі», «на початку 70-х років теорія виправно-трудова права остаточно сформувалась як галузева юридична наука». Нових законодавчих змін, спрямованих не лише на нормативне закріплення, а й реальне забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, зазнав і ВТК УРСР. Яким закріплювалось, що виправно-трудова законодавство, серед іншого, регулює умови

відбування покарання і участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених (ст. 2 ВТК УРСР) [39; 69, с. 28].

Переломним періодом у розвитку виправно-трудового права радянського періоду стали 1989–1990 рр., оскільки жорсткий режим відбування покарання, як традиційний метод управління місцями позбавлення волі, все менше сприяв затвердженню законності та правопорядку в колоніях. Такі кризові явища в установах виконання кримінального покарання, як загострення оперативної обстановки та акти групової непокори засуджених адміністрації зумовили необхідність реформування законодавства та організації виконання кримінальних покарань на основі міжнародного досвіду та міжнародних актів про права людини, принципу гуманізму, законності, справедливості, демократизму, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених. Враховуючи необхідність внесення відповідних змін до нормативної та інституційної складової системи кримінальних покарань було розроблено Концепцію реформування кримінально-виконавчої системи України (Постанова Міністерства внутрішніх справ № 88 від 11.07.1991 р.), яка враховувала положення Декларації про державний суверенітет України, Мінімальних стандартів правил поводження з ув'язненими ООН, Загальної Декларації прав людини, Європейських стандартів та інші міжнародних угод і документів [214, с. 28–29]. Положення Концепції зумовлювали перспективні, докорінні зміни в системі виконання покарання з метою забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

Першоосновою законодавчих змін, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі, стало прийняття низки нормативно-правових актів:

- «Державна Програма боротьби зі злочинністю» затверджена Постановою ВРУ від 25.06.1993 № 3325-XII [159];

- Постанова КМУ № 31 від 26.01.1994 «Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання

у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами» [145];

– Постанова КМУ від 02.12.1996 № 1454 «Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі» [152].

Окремо варто звернути у вагу й на той факт, що після проголошення незалежності, Україна стала на шлях створення власної кримінально-виконавчої системи, відокремившись у 1998 році від МВС. Такий шлях вибору позитивно вплинув зокрема, і на систему виправлення засуджених до позбавлення волі, оскільки багато негативних процесів, котрі дісталися Державному департаменту з питань виконання покарань (ДДПВП) від МВС, взагалі втратили своє значення.

Наступним кроком радикальних змін у вітчизняній, але тоді ще виправно-трудовій політиці, на шляху забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, став вступ України у 1995 р. до Ради Європи та ратифікація ряду важливих, в концептуальному плані, міжнародних нормативно-правових актів. Завдяки чому вітчизняна виправно-трудова система поступово рухалась вперед, закладаючи першооснови кримінально-виконавчої системи нового, європейського зразка.

На даний процес певним чином вплинуло й прийняття 28.06.1996 Конституції України, яка закріпила основні ціннісні пріоритети де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека являється найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України) [82].

Прийнятий 05.04.2001 р. Кримінальний кодекс України, який набрав чинності з 01.09.2001 р. продовжив законодавчу політику спрямовану на виправлення засуджених до позбавлення волі, закріпивши у ч. 2 ст. 50 КК України положення, відповідно якого, і до сьогодні «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних

правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [88]. А прийнятий 11.07.2003 та введений в дію 01.01.2004 р. Кримінально-виконавчий кодекс України, вперше визначив не лише поняття «виправлення засудженого», як «процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки», а й законодавчо закріпив, що виправлення є «необхідною умовою ресоціалізації засудженого, тобто свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» (ст. 6 КВК України) [92]. Що започаткувало сучасний період становлення та розвитку кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Законом України від 23.06.2005 № 2713-IV [144] завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань було покладено на Державну кримінально-виконавчу службу України (ст. 1 Закону) [144].

Разом з тим слід зауважити, що зміни, викликані прийняттям Кримінального [88], Кримінально-виконавчого [92] кодексів України, Закону України «Про Державну кримінальну виконавчу службу України» [144], не досягли очікуваного результату спрямованого на виправлення засуджених до позбавлення волі причиною чого стало те, що в середині 2000-х діяльність установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС, в яких утрималося майже 180 тис. осіб, фінансувалася у розмірі не більше 40 % мінімально необхідних потреб. У наслідок чого, матеріально-технічна база установ виконання покарань та слідчих ізоляторів і умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, не відповідали вимогам КВК України, Закону України «Про попереднє ув'язнення», Загальної декларації прав людини та іншим міжнародно-правовим актам, спрямованим за забезпечення прав і законних інтересів засуджених. На чому окремо неодноразово наголошували Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та представники Європейського

комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, експерти Ради Європи, громадські правозахисні організації [144]. Що унеможливило належне забезпечення подальшого процесу виправлення засуджених до позбавлення волі.

Черговою спробою вирішення даної проблеми стало затвердження Постановою КМ України від 03.08.2006 № 1090 Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр., метою якої є: «приведення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства та європейськими нормами і стандартами, забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств, закладів охорони здоров'я і навчальних закладів ДКВС» [53]. Проте, як зауважує О. О. Шкута «трансформація будь-якої соціальної системи завжди зумовлює виникнення кризових явищ, соціальних та економічних реформ, які суттєво впливають на процес становлення та розвитку всіх сфер суспільного життя» [214, с. 33–34]. Враховуючи дану тези вважаємо, що основні завдання, Програми [53] так і не було вирішено у зв'язку із рядом економічних, політичних та суспільних негараздів в державі.

Зауважимо, що поряд із негативними факторами в процесі кримінально-виконавчої політики, відбулися і ряд позитивних змін, які суттєво вплинуло на процес виправлення засуджених до позбавлення волі, зокрема:

- проголошення свободи особистості, релігії, політичних партій;
- захисту прав і свобод людини та громадянина;
- прояви гуманізму з боку держави до осіб що вчинили кримінальні правопорушення;
- відмова від командно-адміністративної системи.

Наступним кроком до нових змін стало утворення Указом Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010, Державної пенітенціарної службу України (ДПтС), шляхом реорганізації ДДУПВП [153].

Проведений аналіз законодавчих ініціатив ДПтС України і прийнятих на їх основі законодавчих актів засвідчив продовження позитивної тенденції у напрямку забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, одними з яких стало удосконалення прогресивної системи виконання / відбування покарання. Так, на підставі змін до ч. 2 ст. 143 КВК України [92] «після відбуття не менше 1/4 частини строку покарання та сумлінній поведінці і ставленні до праці та навчання, неповнолітні засуджені отримали можливість реалізовувати таку форму поліпшення умов тримання, як одержання за постановою начальника колонії один раз на три місяці короткострокового побачення за межами виховної колонії» [139].

Набули подальшого розвитку і механізм забезпечення прав засуджених, зокрема права на свободу від катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, закріплене у ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [76], шляхом внесення законодавчих змін до абз. 3 ч. 1 ст. 8 КВК України, якими закріплювалось, що «засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням незалежно від їх згоди» [140].

Значно розширено і обсяг прав засуджених до позбавлення волі:

- право на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у т.ч. на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств й обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК України (абз. 10 ч. 1 ст. 8 КВК України) [92; 140];

- право на належне матеріально-побутове забезпечення у порядку, встановленому КВК України та нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України (абз. 11 ч. 1 ст. 8 КВК України) [92; 140] тощо.

Окремо ст. 8 КВК України було доповнено і новими частинами, які створили додаткові гарантії забезпечення прав засуджених: на побачення (ч. 4 ст. 8 КВК України) [92; 140], на безперервний сон у нічний час (ч. 5 ст. 8 КВК України) [92; 140]. Не можемо не відмітити і окремої уваги законодавця спрямованої на підвищення персональної відповідальності керівника адміністрації установи виконання покарань за розміщення засуджених з урахуванням їх кримінально-правових та психологічних ознак (ч. 6 ст. 8 КВК України) [92; 140], що укорте засвідчило прагнення держави до максимального забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 08.04.2014 р. № 1186-VII, задекларовано норму, відповідно якої праця засуджених до позбавлення волі стала їх правом, а не обов'язком (ч. 1 ст. 118 КВК України) [92; 140].

Окрім загальних категорій засуджених, увага законодавця була приділена і уразливим групам засуджених, як стимул до їх подальшого виправлення і ресоціалізації. Наприклад, засудженим жінкам, яким дозволено проживання за межами виправної колонії, було надано право мати при собі мобільні телефони та аксесуари до них (абз. 3 ч. 2 ст. 142 КВК України) [92; 140], а також користуватися мобільним зв'язком за свій рахунок (абз. 4 ч. 2 ст. 142 КВК України) [92; 140]. Що стосується неповнолітніх засуджених, то Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України» від 08.04.2014 №1186-VII доповнив перелік їх прав можливістю безкоштовно одержувати середню освіту (абз. 5 ч. 1 ст. 143 КВК України) [92; 140] тощо.

Окремо варто зазначити, що схвалена указом Президента України від 08.11.2012 № 631/2012 Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України визначила основні положення щодо здійснення комплексу заходів, спрямованих на удосконалення законотворчої

та правозастосовної діяльності держави у сфері виконання покарання. Проте, враховуючи предмет нашого дослідження, головним є те, що в пункті 3 Концепції одним із завдань для ДПтС України, визначалася «необхідність удосконалення системи стимулювання засуджених до законослухняної поведінки та шляхом запровадження поетапної зміни умов їх тримання, розроблення й впровадження системи критеріїв оцінки ступенів виправлення засуджених» [83] до позбавлення волі.

Процес діяльності ДПтС України хоч і характеризувався продовженням законодавчих змін, спрямованих на забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, проте, у зв'язку з тим що «спадок радянського союзу був орієнтований на створення поліцейсько-карного апарату нагляду над ув'язненими, тоді як метою виконання покарань повинно було стати виправлення та ресоціалізація засуджених» [160], наявна в Україні система виконання покарань потребувала структурної реформи.

Слід зауважити, що зроблені попередні кроки хоч і поліпшували ситуацію у виправній системі, питання її подальшого реформування та розвитку залишалися досить актуальним. Вирішенням чого стало передача системи виконання покарань у підпорядкування Міністерства юстиції України [54], яке і на сьогодні здійснює реалізацію кримінально-виконавчої політики.

Одним із перших кроків у напрямку до нових змін стала Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, під час схвалення якої розпорядженням КМУ від 13.09.2017 № 654-р Міністерству юстиції поставлено завдання «забезпечити подальше реформування пенітенціарної системи України шляхом впровадження в практику кримінально-виконавчих установ міжнародного досвіду пенітенціарної діяльності та вимог європейських стандартів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими» [160].

Вивчення сучасного періоду виправлення засуджених до позбавлення волі, дозволяє констатувати, що незважаючи на те що у пенітенціарній системі протягом останніх років вдалося досягти значних

результатів: утворення нових органів та установ (Департамент з питань виконання кримінальних покарань як міжрегіональний територіальний орган Мін'юсту із статусом юридичної особи публічного права, державні установи «Центр пробації», «Генеральна дирекція Державної кримінально-виконавчої служби України», «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України»); створено Єдиний реєстр засуджених та осіб, взятих під варту; проведення заходів з оптимізації діяльності установ виконання покарань та їх підприємств; запроваджено модель здійснення альтернативних заходів та санкцій (пробації), яка передбачає поєднання нагляду та надання соціальної, психологічної та іншої підтримки для забезпечення виправлення засуджених і їх повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [161], до сьогодні залишилися не вирішеними ряд основних проблем, які негативно впливають на процес виправлення засуджених до позбавлення волі, а саме: створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту; створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження; забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи тощо, вирішення яких стало основною ціллю Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р., схваленої Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р [161].

(Докладно процес нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк описано в підрозділі 2.2 дисертації) (курсив наш. – А. Д.).

На підставі викладеного можемо констатувати, що проведений історико-правовий аналіз витоків становлення і розвитку виправлення засуджених до позбавлення волі надав можливість повністю розкрити його п'ять основних періодів (каральний, філантропічний, політико-репресивний, виправно-трудовий, сучасний) та з'ясувати основні тенденції трансформації пенітенціарної політики від каральної до виправної.

1.4 Зарубіжний досвід виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Колектив авторів монографії «Пенітенціарна парадигма виконання покарння у виді позбавлення волі в Україні» зауважує, що «характер взаємовідносин держави та особи є найважливішим показником стану суспільства в цілому, цілей і перспектив його розвитку. Становище особи в суспільстві визначено і обумовлено не тільки її власною поведінкою, активністю і здібностями, але й тими параметрами і рисами, які задані і відтворюються історично конкретним, неповторним суспільним організмом в цілому, який містить у собі вплив та роль суспільних явищ та атрибутів» [122, с. 11]. До числа таких безумовних реалій суспільства, за справедливим твердженням І. Г. Богатирьова, відноситься і кримінально-виконавча система України, реформування (розвиток) якої має забезпечувати, у тому числі і належний процес виправлення засуджених. Тому, враховуючи останні надбання вітчизняних вчених та низки прогресивних ідей Європейських країн в пенітенціарній сфері, з метою максимального впровадження міжнародних стандартів тримання засуджених і правил поводження з ними до національного законодавства, в контексті предмету нашого дослідження ми поставили одне із завдань дослідити міжнародний досвід виправлення засуджених до позбавлення волі.

Окремо слід наголосити, що постановка такого завдання кореспондується саме з європейським вибором реформування

кримінально-виконавчої системи України та її трансформації в пенітенціарну систему нового європейського зразка, а тому об'єктивно вимагає від Міністерства юстиції України виважених і послідовних кроків щодо удосконалення та гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу (ЄС).

На пріоритеті забезпечення процесу виправлення засуджених до позбавлення волі наголошують і вітчизняні вчені: І. Г. Богатирьов, А. І. Богатирьов, І. В. Іваньков, М. С. Пузирьов, С. В. Царюк вважаючи його запорукою максимальну імплементацію норм вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства до європейських стандартів» [199, с. 150].

Подібної точки зору дотримуються і С. Ф. Денисов та Р. В. Алієв, які вважають що на сьогодні «ключовим пріоритетом зовнішньої політики та стратегією здійснення системних правових і соціально-економічних реформ є саме реалізація Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених» [49, с. 159] до позбавлення волі.

Відповідні концептуальні судження були розвинуті і авторським колективом (І. Г. Богатирьов, М. С. Пузирьов, О. О. Шкута) в монографії «Доктрина пенітенціарного права України», у якій автори наголосили на тому, що «з огляду на те, що Міністерство юстиції України як суб'єкт формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації нині перебуває на новому етапі свого розвитку, пов'язаному з активізацією євроінтеграційних процесів як у державі взагалі, так і в пенітенціарній сфері зокрема, розроблення доктрини пенітенціарного права України є одним із важливих стратегічних завдань щодо удосконалення системи виправлення і ресоціалізації засуджених та підготовки й перепідготовки пенітенціарного персоналу нової генерації» [24, с. 7].

Оскільки у нормотворчій діяльності нашої держави упродовж останніх десятиліть існують такі напрями, як адаптація (лат. *adaptatio* – пристосовувати) [123, с. 41] національного законодавства до законодавства ЄС та його імплементація (лат. *implere* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) [180, с. 667–668]

в національне законодавство. У власному дослідженні ми обґрунтовуємо позицію про те, що втілення в українське законодавство міжнародно-правових актів, визнаних міжнародним співтовариством як правові стандарти щодо засуджених і ув'язнених можна вважати позитивним кроком проходження Україною процесу євроінтеграції. Разом з тим варто зауважити, що при врахуванні та використанні зарубіжного досвіду ми маємо пам'ятати, що не варто ставити за мету цілковиту імплементацію кращих його міжнародних практик, оскільки подібні запозичення можливі лише з урахуванням специфіки функціонування вітчизняної кримінально-виконавчої системи [230, с. 40].

Отож, правовий механізм імплементації міжнародно-правових норм у кримінально-виконавчу систему України з метою забезпечення процесу виправлення засуджених до позбавлення волі, включає в себе сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях.

У контексті предмету нашого наукового дослідження було важливим з'ясувати ряд питань спрямованих на реалізацію кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі, одним із яких стало: «Чи відомі Вам норми міжнародного права щодо виправлення засуджених до позбавлення волі»? З числа засуджених, які прийняли участь в анкетуванні зазначили: «ні» – 79,6 %, «частково» – 18,3 %, «так» – 2,1 % опитаних респондентів. У свою чергу, персонал установ виконання покарань на вказане питання дав наступні: «так» – 32,4 %, «частково» – 48,9 % та не володіють інформацією з цього приводу 18,7 % опитаних респондентів.

Міжнародна система імплементації, як зазначає вітчизняний вчений М. М. Яцишин «складається зі створених на підставі міждержавних угод універсальних, регіональних і локальних міжнародних організацій, спеціалізованих установ та їх допоміжних органів. За їх допомогою стає можливим об'єднання зусиль держав і міжнародних організацій у реалізації чинних норм міжнародного права.

Національну систему імплементації становлять органи державної влади та інші органи держави, уповноважені забезпечувати виконання країною учасницею міжнародно-правових зобов'язань» [227, с. 296].

Аналіз міжнародного досвіду має важливе значення для розуміння суті його кращих практик що стосуються виправлення засуджених до позбавлення волі, відповідно до міжнародних стандартів поведінки із засудженими і ув'язненими, а також практичних заходів його реалізації в зарубіжних країнах [230, с. 40].

Завдяки дослідженню міжнародного досвіду виправлення засуджених до позбавлення волі нами встановлено, що європейські моделі виправлення засуджених включають в себе різні шляхи інтеграційного розвитку, від концептуальних змін до створення сучасних концепцій повернення до суспільства законослухняного громадянина, визначаючи основними сферами виправлення засуджених до позбавлення волі соціальну роботу із засудженими, загальноосвітню та професійну їх підготовку, психологічну підтримку, продуктивну працю, відновлення соціальних зв'язків [57, с. 19].

Проведений нами ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, щодо виправлення засуджених до позбавлення волі доводить, що Міністерство юстиції України, як правонаступник ДПтС України робить все можливе щоб нормативно-правові акти чинного законодавства відповідали європейським стандартам і конституційним гарантіям прав та свобод людини і громадянина (ст. 8), у тому числі спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі. До речі, саме ст. 1 KBK України демонструє, що «порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському ставленню або такому, що принижує гідність, поведінку із засудженими» [92] повністю збігається із Європейськими пенітенціарними правилами.

Проте, як показало наше дослідження, а також вивчення думок вітчизняних вчених, наведені положення хоча і визначають основну концепцію всієї європейської пенітенціарної системи, але поки що значно відрізняються від сформованої вітчизняним законодавцем. Зокрема, відмінність полягає у тому, що європейська пенітенціарна система виправлення засуджених до позбавлення волі уже на стадії соціалізації показує, що засуджений хоча за вироком суду і покараний, але він залишається людиною з відповідними людськими потребами та гідністю.

У відповідності до принципів європейської пенітенціарної системи засуджений повинен залишатися людиною та жити в суспільстві і складати його невід'ємну частину. Національна кримінально-виконавча система хоча і проголошує подібні цінності, однак уже в карантині розподілу і діагностики засудженому персонал установ виконання покарань дає зрозуміти, що можна робити, а що ні?

У науково-практичному коментарі України до КВК А. Х. Степанюк та І. С. Яковець визначають відмінні та схожі риси стосовно окремих важливих положень національного законодавства і європейських стандартів, привертаючи увагу до того, що «ст. 1 КВК України визначає не лише завдання кримінально-виконавчого законодавства з виконання покарань, а й його мету, проводячи між ними розмежування. У цьому простежується подібність із Європейськими пенітенціарними правилами, метою яких є встановлення єдиних мінімальних вимог стосовно тих аспектів керування пенітенціарними установами, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов поводження з особами, позбавленими волі, що мало б на них виправний вплив у рамках сучасної і прогресивної системи» [93, с. 36].

Однак, за нашим дослідженням у весь процес виправлення з одного боку в цілому відповідає нормам міжнародних актів, а з іншого цей процес тісно пов'язаний з діяльністю та функціональними обов'язками адміністрації та персоналу установ виконання покарань.

Під час реалізації будь-якого із зазначених положень виникає ряд протиріч та невідповідностей міжнародним стандартам. Зокрема, серед гострих проблем кримінально-виконавчих засад виправлення

засуджених до позбавлення волі залишається: утримання засуджених у багатомісних гуртожитках; проблема адаптації новоприбулих засуджених до карантину розподілу та діагностики; неналежна особиста безпека в умовах ізоляції; перенесення засудженими під час відбування покарання катувань та тортур; знущання з боку інших засуджених або персоналу установ виконання покарань тощо. Вищенаведене створює об'єктивні передумови оскаржень засудженими порушень їхніх прав до уповноважених суб'єктів на національному й міжнародному рівнях. Вітчизняна вчена Ю. А. Чеботарьова у власному дослідженні зазначає, що «через грубі порушення прав людини і громадянина Україна займає четверте місце в світі за кількістю звернень до ЄСПЛ» [211, с. 2]. На це до речі, звертають увагу і експерти ради Європи, на їх думку «часто в таких гуртожитках засуджені утримуються в тісних та несприятливих умовах. На додаток є високий ризик залякування та насильства у таких гуртожитках, а також, належний контроль персоналом місць позбавлення волі є надзвичайно складним. Більше того, таке розміщення має базуватися на індивідуальній оцінці ризиків і потреб засудженого» [229]. От чому Європейські пенітенціарні правила містять більш радикальний стандарт: як правило, кожен в'язень повинен ночувати в окремій камері (18.6) [61].

Отож, з метою вивчення міжнародного досвіду виправлення засуджених до позбавлення волі ми звернули увагу на спільне і відмінне у кримінально-виконавчому законодавстві України і сусідніх з нами країнах Європейського Союзу (ЄС). Такий підхід до речі, не суперечить порівняльному аналізу, оскільки люба пенітенціарна система зарубіжних країн залежить від мети, поставленої перед конкретним дослідженням, у зв'язку з чим постає логічне питання щодо необхідності проведення подібного порівняння. Адже вітчизняні вчені у галузі кримінально-виконавчого права одним із завдань дослідження як правило розглядають зарубіжний досвід, і на такій основі уже написано чимало наукових праць з порівняльно-правового аналізу кримінально-виконавчого законодавства як окремих країн, так і в рамках тієї чи іншої правової системи [230, с. 40].

Наприклад, наукова праця вітчизняного вченого М. С. Пузирьова «Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах показує не тільки теоретичне узагальнення проблем виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у зарубіжних країнах порівняно з Україною, а найголовніше відтворює цей процес у державах романо-германської (Федеративній Республіці Німеччина, Франції, Швейцарії), англо-американської (Англії та Уельсі, Сполучених Штатах Америки, Канаді) та скандинавської (Норвегії, Швеції, Фінляндії) правових сімей та Україні» [168, с. 4], а тому наше завдання полягає в такому: на підставі проведеного аналізу спільного і відмінного у кримінально-виконавчому законодавстві України і провідних країнах ЄС, виокремити кращі міжнародні практики з метою подальшої його імплементації у вітчизняне кримінально-виконавче законодавство та практику діяльності органів і установ виконання покарань щодо виправлення засуджених до позбавлення волі.

Провівши аналіз норм міжнародного законодавства, що стосується процесу виправлення засуджених до позбавлення волі, в контексті предмету нашого дисертаційного дослідження найбільш прийнятний, з-поміж інших, для нас став досвід сусідньої з нами країни – Республіки Польща, що додатково аргументовано і кількома вагомими чинниками:

- по-перше, дана країна, являються нашими найближчим сусідом, і нас об'єднує багаторічна дружба і співробітництво в багатьох галузях соціально-економічного і культурного життя. Окремої уваги заслуговує не аби яка підтримка Республікою Польща нашої держави в перші місяці воєнного стану;

- по-друге, саме досвід персоналу пенітенціарних установ Республіки Польща щодо виправлення засуджених до позбавлення волі базується на принципах європейського права, демократизації суспільства, захисту прав, свобод та інтересів засуджених;

- по-третє, сучасний розвиток нашого спільного співробітництва у пенітенціарній сфері показує позитивні результати в галузі кримінально-виконавчого права.

Спільним являється й те, що і Україна і Республіка Польща розпочали реформування кримінально-виконавчої системи ратифікувавши ряд важливих міжнародних документів, серед яких головне місце посідають:

1) Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) ГА ООН від 10.12.1948 [65];

2) Міжнародний пакт про громадські та політичні права, прийнятий резолюцією 2200(XXI) ГА ООН від 16.12.1966 [111].

Визначальна роль названих документів полягає у тому, що всі їх положення можуть бути застосовані (і в багатьох випадках уже застосовуються) для визначення фундаментальних пенітенціарних основ, у зв'язку з чим останні набувають важливого значення, як для кримінально-виконавчого законодавства так і практики його застосування в процесі виправлення засуджених до позбавлення волі.

На відміну від України, в Республіці Польща після вступу до ЄС відбулася потужна модернізації кримінально-виконавчого права. Так, наприклад ст. 11 КВК Республіки Польща суд зобов'язаний подати в орган виконання покарань, крім вироку, всю відому йому інформацію відносно засудженого. На жаль, вітчизняне законодавство не передбачає обов'язку суду направляти до пенітенціарної установи відомості про особу, хоча і має такі.

Можливо саме це, являється одним із негативних факторів, коли засуджений, ще на стадії карантину під час діагностики і розподілу вчиняє нове кримінальне правопорушення, оскільки адміністрація установи виконання покарань не володіє повною інформацією про особу засудженого і не може вчасно запобігти вчиненню ним нового кримінального правопорушення [56, с. 422].

Окремого значення для вивчення особи засудженого має ст. 14 КВК Республіки Польща, в якій закріплено положення про те, що «орган виконання покарань має право дати розпорядження будь-якому органу про збір інформації про засудженого за місцем його попереднього проживання чи діяльності».

Для України ця проблема, і пропозиції з її вирішення, не нові, але допоки у законодавстві ця норма не реалізована повною мірою ми не можемо говорити про її імплементацію у національне законодавство. Аналізуючи ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» ми знаходимо, що таке «право установ виконання покарань закріплено шляхом безперешкодного одержання від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомостей, матеріалів та іншої допомоги, необхідної для виконання покладених завдань» [144]. Проте належного правового механізму у КВК України та інших нормативно-правових актах допоки не створено.

Вкрай позитивним досвідом сусідніх країн ЄС, в умовах гострого дефіциту бюджетних коштів пов'язаним з повномасштабним воєнним вторгненням РФ в Україну, являється законодавчо задекларована можливість проведення судових засідань стосовно засуджених, які вчинили нові кримінальні правопорушення у місцях позбавлення волі, безпосередньо в установі виконання покарань.

Ця норма кримінально-процесуального кодексу України пройшла своє перше випробування під час COVID-19 де вітчизняні суди змушені були працювати в нових умовах та за нашим переконанням, в умовах воєнного стану, потребує додаткового удосконалення [56, с. 422].

При цьому варто окремо зауважити, щоб національна система правосуддя, демонструючи відкритість до цих змін, з належною турботою ставилася не тільки до забезпечення публічності судового розгляду, а і до особи котра обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення.

З огляду на пропозиції щодо участі громадськості у виправленні засуджених до позбавлення волі певну вагу мають положення § 1 ст. 38 КВК Польщі, у якій сказано, що така співпраця може бути можливою, тільки якщо громадські формування мають на меті реалізацію завдань, вказаних у КВК.

Цікавою для нашого дослідження є ст. 43 КВК Польщі, яка закріпила положення про фонд постпенітенціарної допомоги, куди

відраховуються кошти в розмірі 10 % плати за роботу або з прибутку тощо, котрі виділяються як допомога для осіб, які звільняються з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів. Нині в Україні, коли тільки 30 % звільнених із місць позбавлення волі працевлаштовуються, така підтримка була б дуже доречною [56, с. 423].

У розрізі вирішення практичних проблем умовно-дострокового звільнення засуджених з установ виконання покарань ДКВС України на нашу думку кримінально-виконавче законодавство Польщі є більш ефективним. Зокрема, ст. 75 КВК Польщі, яка закріплює право «інших осіб, гідних довіри, зокрема представників товариств, фондаций, організацій та установ, церков та інших релігійних спілок» на участь у пенітенціарних комісіях, у тому числі щодо розгляду питань умовно-дострокового звільнення засуджених [56, с. 423].

У доктринальному аспекті виправлення засуджених до позбавлення волі заслуговують уваги положення ст. 81 КВК Польщі, які дають визначення терміна «кара», що використовується і в нормативних актах України, зокрема в КК, КВК, КПК України, але без роз'яснення його змісту. У цій нормі закріплено таке: «Кара у вигляді позбавлення волі виконується в таких системах: 1) програмованого впливу (ст. 95); 2) терапевтичного (ст. 96, 97); 3) звичайного (ст. 98)» [56, с. 423].

До речі, вітчизняні вчені неодноразово звертали увагу на той факт, що у діючому законодавстві України містяться положення, які суперечать одне одному. І хоча ці розбіжності вирішуються на користь дії нормативного акту вищої юридичної сили, сама їх наявність свідчить про те, що кримінально-виконавча система України потребує значної реконструкції в напрямі забезпечення її єдності та узгодженості на законодавчому і виконавчому рівнях. Необхідно також враховувати, що відносно тривала практика застосування чинного КВК України показала низку недоліків та прогалин, які негативно впливають на ефективність виправлення засуджених до позбавлення волі.

Тобто прийшов час, коли Міністерство юстиції України повинно створити робочу групу щодо підготовки нового прогресивного пенітенціарного кодексу України. ставлячи за мету в ньому

унеможливлення подальшого порушення міжнародних стандартів поведінки із засудженими і ув'язненими.

Варто підтримати думку вітчизняного вченого І. Г. Богатирьова про те, що у світі не існує ідеальних правових систем. Їх ефективність визначається своєчасністю та відповідністю стану держави і права тієї чи іншої країни певного етапу суспільного розвитку [21, с. 10].

Враховуючи те, що на даний час, кримінально-виконавча система України перебуває на стадії активного реформування (розвитку), за результатами вивчення міжнародного досвіду нами виділено наступні міжнародні стандарти спрямовані на забезпечення ефективного виправлення засуджених до позбавлення волі:

- 1) стандарти впливу на виправлення засуджених до позбавлення волі через призму режиму виконання / відбування покарання;
- 2) стандарти організації мікросоціальних умов відбування засудженими покарання у виді позбавлення волі;
- 3) стандарти матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених під час відбування ними кримінального покарання у виді позбавлення волі;
- 4) стандарти організації соціально-виховної роботи із засудженими, як засобу виправлення засуджених до позбавлення волі;
- 5) стандарти організації суспільно-корисної праці і професійної підготовки засуджених до звільнення з місць позбавлення волі.

Висновки до першого розділу

1. Проведений аналіз стану та методології наукового дослідження доводить, що виправлення засуджених до позбавлення волі сьогодні проходить складний шлях реформування (розвитку), основною проблемою забезпечення якого є майже повна відсутність сучасних та фундаментальних наукових досліджень, що повною мірою розкривали б зміст кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Методологію наукового пошуку є сукупність основоположних принципів, ідей, методів та прийомів наукового пізнання, спрямованих на вивчення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

2. Дослідження генезису виправлення засуджених до позбавлення волі надало можливість виокремити й докладно охарактеризувати п'ять його основні періодів становлення та розвитку, а саме: каральний, філантропічний, політико-репресивний, виправно-трудоий та сучасний.

Особливий акцент зроблено на дослідженні сучасного періоду виправлення засуджених до позбавлення волі. Це дало змогу не лише констатувати наявність низки невирішених основних проблем, які негативно впливають на процес виправлення засуджених, незважаючи на низку проведених концептуальних законодавчих змін, а й запропонувати окремі шляхи вирішення цих проблем.

3. Вивчення міжнародного досвіду доводить, що в процесі вдосконалення інституту виправлення засуджених до позбавлення волі першочергову увагу варто приділити вдосконаленню чинного законодавства шляхом не лише поповнення його змісту європейськими нормами та стандартами, а й забезпечення реальних шляхів їх реалізації з метою стабільного функціонування установ виконання покарань ДКВС України, пам'ятаючи при цьому, що співробітництво з ЄС у цій сфері може дати позитивні результати лише за умови репродуктивної імплементації європейського досвіду й стандартів поведінки з ув'язненими у вітчизняне законодавство з урахуванням національної специфіки виправлення засуджених до позбавлення волі. А тому копіювати чужу модель виправлення засуджених до позбавлення волі не варто.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

2.1 Поняття та зміст виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Комплексне вивчення поняття та змісту кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі сьогодні вважається досить актуальною і малодослідженою проблемою, вирішення якої є одним із пріоритетних завдань кримінально-виконавчої науки.

Варто також зазначити, що наукові положення поняття «кримінально-виконавчі засади» містяться у працях вітчизняних та зарубіжних учених у галузі кримінально-виконавчого права, які прямо або опосередковано стосуються соціально-правової природи досліджуваного інституту.

У правовій науці будь-яке поняття визначають через призму його системотвірних ознак, у зв'язку з чим при дослідженні дефініції «кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі», ми вирішили звернути увагу на сучасні доктринальні положення, теоретичною основою яких стали праці вітчизняних вчених таких як: В. А. Бадира, Н. Л. Березовська, І. Г. Богатирьов, І. М. Брошко, Н. С. Гацалевич, О. А. Гритенко, А. Л. Колодчина, В. Я. Конопельський, О. Ю. Литвиненко, С. В. Лучко, В. Т. Марчук, Л. І. Олефір,

М. В. Романов, В. Г. Павлов, М. С. Пузирьов, А. Ф. Степанюк, О. Т. Устюжанінова, С. В. Царюк, К. В. Шахрай, О. О. Шкута, та ін.

Оскільки вітчизняні вчені розглядають поняття «кримінально-виконавчі засади» з позиції інтересів суто власного наукового дослідження, нами вирішено провести не лише їх комплексний та ґрунтовний аналіз, а й на підставі уже сформованих дефініцій, визначити своє авторське бачення на поняття «кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі», у тому числі з позиції й кримінально-виконавчого права і трьох стадій виконання / відбування покарання: соціалізації; ресоціалізації та реінтеграції засудженого до позбавлення волі.

За твердженням І. Г. Богатирьова термін «виправлення» дістався нами від командно-адміністративної системи, і сьогодні залишається у доктрині кримінально-виконавчого права найбільш дискусійним. А тому, не вдаючись в поглиблену дискусію, варто наголосити, що виправлення засуджених до позбавлення волі, особливо в умовах режиму воєнного стану в Україні беззаперечно набуває свого нового змісту [24, с. 74].

Виправлення засуджених являється міжгалузєвою категорією як кримінального так і кримінально-виконавчого законодавства України. Проте законодавче визначення «виправлення засуджених» має місце лише в статті 6 КВК України, під яким розуміється «процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до саморегульованої правослухняної поведінки» [92]. Проте, на нашу думку законодавчо-закріплена дефініція «виправлення засуджених» (ч. 1 ст. 6 КВК України) [92] за своїм змістом є вкрай обмеженою та не в повній мірі характеризує дану правову категорію, що в свою чергу викликає значну наукову дискусію. У зв'язку з чим в рамках предмету нашого дослідження визначення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі було б не повним без вивчення позицій вітчизняних вчених щодо самої суті досліджуваного інституту.

На думку Н. А. Сторчак «мета виправлення засудженого до позбавлення волі на певний строк має пов'язуватися не лише із змінами в його свідомості, але й моральності та волі. Адже лише за такої умови відбудеться процес позитивних змін в особистості засудженого» [192, с. 128], що створює у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. У зв'язку з чим Н. А. Березовська справедливо наголошує на «необхідності не спрощеного розуміння змісту виправлення, а більш глибинного, яке має відтворювати визнання можливості досягнення позитивних змін у свідомості засудженого, критичного ставлення до своєї діяльності в минулому, формування самокерованої правослухняної поведінки саме під час застосування покарання» [7, с. 27].

У своїх працях В. А. Бадира зауважує, що «виправлення засуджених під час відбування покарання у виді позбавлення волі відіграє інтегруючу роль у системі усіх цілей покарання, оскільки є запорукою їхньої ресоціалізації, а відтак, найбільшої ефективності покарання» [3, с. 3]. Вивчаючи виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мету покарання, поіменована вчена виправлення засуджених розглядає в двох аспектах – вузькому та широкому його значеннях. У зв'язку із чим, у вузькому значенні виправлення засуджених являє собою процес позитивних змін, що відбуваються в особистості засудженого та протікають в період відбування покарання. В широкому розумінні досягнення мети покарання через виправлення особи повинно включати і її ресоціалізацію, що ставить завданням адаптацію колишнього злочинця до умов законослухняного життя у суспільстві та недопущення з його боку злочинного рецидиву [2, с. 92].

С. В. Царюк, досліджуючи кримінально-виконавчу характеристику засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, поняття виправлення засуджених ототожнює з «безперервним процесом впливу на засуджену особу з метою формування у нього позитивних якостей, притаманних соціально-корисному члену суспільства, з урахуванням конкретних умов відбування покарання» [209, с. 111].

За справедливим твердженням М. В. Романова виправлення засуджених, що «по суті є якісним процесом, не можна обмежити формулюванням досягнення позитивних змін. Адже визначення, характеристика цих змін уже є суб'єктивною категорією, тому що неможливо встановити, чи відбулись ці зміни насправді, чи тільки демонструвались. Окрім того, за справедливим твердженням автора, такі зміни не завжди будуть позитивними через різні особисті реакції засуджених, особливості їх взаємодії й інші, не менш важливі чинники» [177, с. 190].

О. А. Гритенко під виправленням «засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, бачить складний та довготривалий процес реалізації кримінально-виконавчих відносин на засадах зацікавленості та вмотивованості усіх сторін, спрямований на зміну особистості засудженої особи, корегування її свідомості, поглядів, почуттів тощо, а отже заснований на дотриманні власного інтересу засудженого, наявності у нього бажання змінюватися, мотивації щодо власного самовдосконалення» [47].

К. В. Шахрай та Н. С. Гацалевич [212] виправлення розглядають як спільний результат діяльності засудженого та держави, а тому цей процес закономірно залежить від особливостей різного виду діяльності та взаємодії під час відбування покарання.

Досліджуючи виправлення засуджених до позбавлення волі, ми звернули увагу, що вітчизняні вчені його розглядають, як комплексну проблему, у зв'язку з чим ми не можемо не погодитись з думкою А. Ф. Степанюка відносно того, що виправлення засуджених більше тяжіє до педагогіки та психології. У зв'язку з чим за словами поіменованого вченого виправлення засуджених слід розглядати як результат реалізації комплексу правових, психолого-педагогічних та соціально-виховних заходів, які сприяють позитивним змінам у поведінці засудженого та формують у нього готовність до інтеграції в суспільство [189, с. 46]. Отож, дотримуючись погляду вченого на виправлення засуджених до позбавлення волі, можемо визначити його основні ознаки:

- 1) виправлення – це результат реалізації комплексу правових, психолого-педагогічних та соціально-виховних заходів;
- 2) виправлення – це позитивні зміни у поведінці засудженого;
- 3) виправлення – це готовність засудженого до інтеграції в суспільство.

Взагалі, не заперечуючи такий підхід вітчизняного вченого щодо поняття виправлення засуджених до позбавлення волі, варто висловити власну думку відносно того, що таке визначення охоплює весь процес виконання / відбування засудженим покарання і являється неможливим без ресоціалізації – «свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільство» [92, с. 46].

Чи варто нам розглядати виправлення як педагогічну категорію?. Беззаперечно, оскільки педагогіка вивчає процеси освіти, навчання та виховання, не лише у властивих їй межах, вона також забезпечує виховний процес людей, в установах, організаціях та трудових колективах. Тому складовою педагогіки у виправленні засуджених до позбавлення волі виступає теорія виховання.

Щодо психології? Тут варто зазначити, що це наука, котра вивчає психічні явища (мислення, почуття, волю) та поведінку людини, пояснення якої знаходимо в цих явищах. Отож, психологія досліджує психічні й нервові відхилення людини й визначають засоби повернення її до норми поведінки в суспільстві.

Узагальнюючи вищенаведене робимо висновок, що оскільки і педагогіка і психологія визначають людину як свідому особистість, то цілком зрозуміло, що вони не можуть не опиратися на дані ряду педагогічних та психологічних дисциплін, які досліджують виникнення й розвиток виховного процесу людей, їх відхилень у педагогічній та психологічній сфері, у зв'язку із соціальними умовами життя, де відображаються її взаємини із суспільним та навколишнім середовищем.

Однак, термін «виправлення засуджених» за нашим об'єктивним переконанням, слід досліджувати і як юридичну категорію, оскільки

він закріплений у нормах кримінально-виконавчого законодавства України. На жаль, не визначення у національному законодавстві чітких критеріїв виправлення засуджених до позбавлення волі (наявна лише «Методика визначення єдиних підходів до визначення ступеня виправлення засуджених, щодо яких може бути застосовано заміну покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» [110]), що створює певну ілюзію вимірювання персоналом установ виконання покарань ступеня став або не став на шлях виправлення.

Цікавою для нашого дослідження є визначення виправлення засуджених до позбавлення волі сформульовано вченим О. О. Шкутою: «виправлення – це комплексна категорія, що складається з таких елементів: правового, медичного психолого-педагогічного, соціально-побутового забезпечення засудженого, в результаті чого відбувається процес позитивних змін в його особистості та створюється готовність до самокерованої правослухняної поведінки» [20, с. 33].

У даному визначенні дослідник додає такі його ознаки, як медичне та соціально-побутове забезпечення, що є не від'ємним правом засудженого під час відбування ним кримінального покарання. Принагідно нагадаємо, що саме нова Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р. та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 рр. впроваджує нову «модель надання соціальної, психологічної та іншої підтримки для забезпечення виправлення засуджених і їх повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [161].

Тобто у новій моделі уже мова не йде про виправлення як процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, а уже як надання соціальної, психологічної та іншої підтримки засудженому

під час відбування покарання. Ясна річ, що термін «виправлення», поки він залишається у чинному кримінально-виконавчому законодавстві він є легітимативним. А тому ми не можемо погодитися з позицією вітчизняного вченого І. Г. Богатирьова про те, що невинуватим з практичної точки зору було залишати поняття виправлення засуджених у КВК України 2003 р., оскільки воно було перенесено з виправного трудового кодексу, 1971 р., як наслідок командно-адміністративної системи минулого радянського союзу [15].

На нашу думку, законодавець не знайшов на той час альтернативи терміну «виправлення», тому і залишив його у новому КВК України. Цьому є підтвердження і у проведених вітчизняними вченими фундаментальних наукових дослідженнях у сфері вивчення виправлення засуджених до позбавлення волі.

Цікавим у реалізації поставленого наукового пошуку, при визначенні поняття «кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі» стала «Доктрина пенітенціарного права України» [24], де вітчизняними вченими (І. Г. Богатирьов, О. О. Шкута, М. С. Пузирьов та ін.) обґрунтована позиція відносно того, що мета виправлення особи до позбавлення волі може бути досягнута, якщо вона після відбування покарання стала законотримним громадянином і більше не вчиняє нових кримінальних правопорушень.

Ми повністю підтримуємо поіменованих вище вчених, разом з тим хочемо зауважити, що виправлення засуджених до позбавлення волі, являється неефективним і не отримує бажаного позитивного результату для суспільства без своєї парної категорії «ресоціалізації засуджених», оскільки саме вона визначає повернення особи в суспільство та відновлення в засудженого морального, психічного та фізичного стану, його позитивних зв'язків, відносин, соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування у суспільстві після звільнення.

Згідно з пенітенціарною доктриною, кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі варто розглядати не, як окрему правову категорію, яка відображає її юридично

оформлений соціальний статус, а як складову інших категорій, що в сукупності може позитивно вплинути на зміну поведінки засудженого під час відбування ним кримінального покарання, і його готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

В. Я. Конопельського вивчаючи «Кримінально-виконавчі засади диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні» сформулював наступне визначення кримінально-виконавчих засад – це закріплені і в нормативно-правових актах у сфері виконання покарань способи і методи запобігання, відтворення і припинення умисних повторних злочинних проявів, що вчиняються засудженими до позбавлення волі під час відбування даного виду покарання [79, с. 395].

Крім того, у статті «Особливості кримінально-виконавчих засад протидії організований злочинності в Україні» поіменований вище вчений зазначає, що кримінально-виконавче право словосполучення типу «кримінально-виконавчі засади» розглядає у широкому сенсі, оскільки, з 2003 року, коли Верховною Радою України був прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс України вітчизняні вчені стали часто вживати даний термін у власних дослідженнях. Водночас, як зазначає дослідник, вітчизняні вчені у галузі кримінально-виконавчого права оперують даним поняттям «кримінально-виконавчі засади», суто в межах власного авторського пошуку з того або іншого предмета дослідження [80, с. 468–475].

До речі, визначення кримінально-виконавчих засад, у тому числі і виправлення засуджених до позбавлення волі згаданий вище дослідник також не надає, що стає приводом до певної наукової дискусії. Зокрема чи варто застосовувати під час наукового дослідження кримінально-виконавчі засади? Наша позиція полягає в тому, що кримінально-виконавчі засади можна розглядати як у широкому так і у вузькому розумінні. Так, у широкому розумінні, кримінально-виконавчі засади кореспондуються з кримінально-виконавчим законодавством, як система нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, які виникають з приводу виконання й відбування

засудженими кримінальних покарань та застосування до них засобів виправних засобів. У вузькому ж розумінні кримінально-виконавчі засади нами розглядаються, як нормативно-правові акти, які характеризують конкретний вид кримінального покарання через призму виправлення засуджених до позбавлення волі.

Про такий підхід до кримінально-виконавчих засад пише і вітчизняна дослідниця у сфері пробації Л. І. Олефір. Досліджуючи кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні, поіменована авторка встановила що «в науці пенітенціарного права відсутня єдність поглядів вітчизняних учених щодо загальноприйнятого визначення поняття «кримінально-виконавчі засади»» [115, с. 23] Натомість у власному дослідженні поіменована авторка зауважує, що «загалом думки вчених – пенітенціаристів, попри всі розбіжності, у визначенні поняття «кримінально-виконавчі засади», в основному збігаються в частині визначення їх критеріїв, до яких у першу чергу слід віднести:

- найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, що мають фундаментальне значення для виконання й відбування засудженими кримінального покарання, визначають його спрямованість, побудову загалом, форму і зміст його стадій та інститутів;
- повинні мати відповідне законодавче закріплення у нормах кримінально-виконавчого права та інших законодавчих актах, що забезпечують їх реалізацію;
- являються основоположними для усіх засобів виправлення і ресоціалізації засуджених;
- порушення будь-якої засади означає незаконність прийнятого адміністрацією установи виконання покарань рішення та обов'язкове його скасування» [115, с. 23–24].

Отже, кримінально-виконавчі засади авторкою розглянуто, як «виражені в кримінально-виконавчому праві або в інших законодавчих актах вихідні нормативно-керівні начала, які характеризують його зміст і закріплюють порядок та умови виконання й відбування кримінального покарання та застосування пробації» [115, с. 23–24].

Про наявність порушеної нами проблеми та необхідність її вирішення на дисертаційному рівні свідчать і результати проведеного нами анкетування персоналу установ виконання покарань, який на запитання: «Чи зрозумілими є для Вас поняття та зміст кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі» надали наступні відповіді: «так» – 26,2%; «ні» – 56,7%), «частково» – 17,1 % опитаних респондентів.

Інший вітчизняний дослідник, О. Ю. Литвиненко у статті «Кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи», проаналізувавши погляди вітчизняних вчених на проблему правового статусу засуджених сформулював власне авторське бачення на поняття кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених у місцях несвободи – «це система упорядкованих кримінально-виконавчим законодавством прав, обов'язків засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби, і яка розглядається через призму реформування пенітенціарної системи України та міжнародних стандартів утримання ув'язнених та засуджених» [98, с. 480].

В. Г. Павлов досліджуючи кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом ДПтС України виконання покарання у виді позбавлення волі, підійшов до розкриття їх змісту через призму характеристики персоналу ДПтС України, як суб'єкта кримінально-виконавчих відносин [119, с. 8]. Поряд з тим, вчений на жаль, не сформулював авторського визначення «Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом ДПтС України виконання покарання у виді позбавлення волі», що могло б більш посилити значення самого предмету наукового пошуку.

О. Т. Устюжанінова, вивчаючи «Кримінально-виконавчі засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України», сформулювала їх авторське визначення – це «вихідні нормативно-керівні положення, що забезпечують реалізацію завдань ДКВС України за різними функціональними напрямками шляхом

застосування норм кримінального, кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законодавства, а також відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, що регулюють порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань і пробації» [204].

О. І. Богатирьова, А. Л. Колодчина, у дослідження «Прокуратура як «суб'єкт реалізації Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи у підрозділу зазначають, що усі вчені в галузі кримінально-виконавчого права підтримують впровадження в пенітенціарну науку терміна «кримінально-виконавчі засади», як предмета дослідження у сфері виконання і відбування покарання» [29, с. 63]. У зв'язку з чим поіменованими вченими сформульовано власне визначення «кримінально-виконавчих засад реалізації Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи» – це закріплені у чинному законодавстві та міжнародних правових актах вихідні кримінально-виконавчі положення, які мають фундаментальне значення для виконання і відбування засудженими покарання у місцях несвободи, забезпечують свій вплив на засоби виправлення і ресоціалізації засуджених тощо [29, с. 63–64].

Вважаємо, що відповідні теоретичні положення викладені вітчизняними вченими прийнятно використовувати для виведенні цілісної дефініції кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі. Отож ми поділяємо позиції вчених про те, що запровадження до наукового обігу відповідної правової категорії сприятиме усуненню прогалин у теоретичних та правових положеннях виконання / відбування покарання.

До речі, як окремо зауважують вітчизняні вчені (І. Г. Богатирьов, С. В. Лучко, М. С. Пузирьов), кримінально-виконавчі засади звернені, в першу чергу, до суб'єкта виконання кримінального покарання, кримінально-виконавчої установи, все залежить від статті засудженого, вимогами і дозволами, які закріплені в КК України, КВК України, наказах й інструкціях Міністерства юстиції України. Як зауважують автори «від того, наскільки будуть відтворені в період ізоляції умови

відбування засудженими покарання у виді позбавленні волі до умов життя особи в суспільстві, залежить ефективність виправлення засуджених, відчуття ними власної людської гідності» [23, с. 9].

Звичайно, було б не вірно стверджувати, що за обсягом змісту та сферою дії кримінально-виконавчі засади не можуть розрізнятися. Певна їх відмінність можлива на всіх трьох стадіях виконання / відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк: соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції. Отож, кримінально-виконавчі засади ми не поділяємо на основні та другорядні. Будучи в тісній взаємодії, як пише вітчизняний вчений В. Т. Марчук «одні засади сприяють реалізації інших й лише застосування всіх засад в їх сукупності, в системі, у взаємозв'язку та взаємодії може сприяти ефективному виконанню / відбуванню покарання» [105, с. 263].

Варто також підтримати позицію інших вітчизняних учених, що чинне кримінально-виконавче законодавство не забезпечує достатньою мірою кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі потребам практики. Зокрема, не всі засоби виправлення реалізуються засудженим у повному обсязі, а це суперечить положенням загальної теорії кримінально-виконавчого права [95, с. 91].

Безумовним є те, що виправлення засуджених до позбавлення волі обумовлюється не тільки певним його впливом на процес виконання / відбування покарання, а відповідно є певним відтворенням розуміння його дієвості на повернення в суспільство правослухняного громадянина.

У дисертаційному дослідженні «Теоретико-правові, концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі» вітчизняна вчена О. А. Гритенко зазначає, що «в міжнародно-правових стандартах доволі часто використовується словосполучення «самовизначення», «почуття відповідальності», «людська гідність» по відношенню до в'язнів. Що на думку поіменованої вченої свідчать про те, що виправлення є неможливим без власного бажання засуджених та зацікавленості останніх у ньому» [48, с. 6].

Таке твердження вченої кореспондується також з думкою іншого вітчизняного вченого О. В. Козаченко, котрий у власному дослідженні дійшов важливого висновку, що «людина є єдиною міркою оцінки ефективності кримінального покарання, а відповідно реалізація кримінально-правових заходів насамперед вимагає зосередженості на правах і свободах усіх учасників кримінально-правових відносин, незалежно від їхнього правового статусу» [74, с. 463].

На думку К. В. Шахрай та Н. С. Гацалевич «виправлення як мета кримінальної відповідальності має полягати в реальній зміні особистості, тоді як виправлення як мета конкретного покарання – це лише зміна поведінки особи, що можливо навіть і без суттєвих змін особистості» [212, с. 349].

Наведене вище доводить, що виправлення засуджених до позбавлення волі спрямовано насамперед на стимулювання його правомірної поведінки під час відбування покарання. Відповідно, персонал установ виконання покарань ДКВС України повинен через усі правові приписи (з точки зору чіткості визначення, відсутності суперечливості, дієвості та змістовних ознак), які регулюють заохочувальні (стимулюючі) інститути кримінально-виконавчого права забезпечити таке виправлення на належному рівні.

І. М. Брошко, досліджуючи кримінально-виконавчі засади матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі на певний строк також зазначає, що ознайомлення ним в процесі вивчення даної проблеми з галузевою науковою літературою щодо кримінально-виконавчих засад показало, що в багатьох дисертаціях цей предмет дослідження вивчався на рівні окремого підрозділу, що дозволило авторам розглядати його як окремий змістовний елемент або як завдання наукової роботи. Окрім того, всі наукові надбання вітчизняних учених, за словами поіменованого вище автора, стали методологічним підґрунтям при написанні його дисертаційної роботи та формулюванні найбільш значимих теоретико-прикладних висновків на підставі отриманих результатів дослідження. У подальшому вчений сформулював наступне поняття «кримінально-виконавчі

засади матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі на певний строк» – це взаємозалежна система вихідних начал, принципів, нормативно-керівних положень, виражених у міжнародно-правових, національних законодавчих та відомчих нормативно-правових актах, втілених у практиці місць позбавлення волі щодо забезпечення належних матеріально-побутових умов засуджених до позбавлення волі [33, с. 29–33].

Підтримуючи дану позицію поіменованого автора ми не могли відійти від традиції вітчизняних науковців розглядати кримінально-виконавчі засади на рівні окремого підрозділу, що дозволило нам виокремити кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі в окремий змістовний елемент предмету нашого наукового пошуку та сформулювати його авторське визначення. Реалізація якого за нашим глибоким переконанням, являється неможливою без виокремлення основних ознак досліджуваного інституту, а саме:

1) кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі можуть функціонувати тільки в системі множинних елементів, оскільки сама система постійно перебуває у взаємозв'язку з іншими елементами, наприклад, ресоціалізацією або реінтеграцією засуджених до позбавлення волі;

2) кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі мають бути урегульовані нормативно-правовими актами (національними або міжнародними);

3) кримінально-виконавчі засади виправлення засуджених до позбавлення волі можуть бути реалізовані не тільки персоналом установ виконання покарань ДКВС України, а іншими не державними інституціями;

4) кримінально-виконавчі засади являють собою комплекс засобів, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі в період їх соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції в суспільство.

На підставі сформульованих нами ознак пропонуємо наступне авторське визначення кримінально-виконавчих засад виправлення

засуджених до позбавлення волі – це система множинних елементів, які забезпечуються нормативно-правовими актами (національними або міжнародними), з метою реалізації персоналом установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, іншими недержавними інституціями, комплексу засобів, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі в період їх соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції в суспільство.

На підставі запропонованої дефініції можемо стверджувати, що зміст кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі утворюють: 1) правова основа виправлення засуджених до позбавлення волі; 2) дуалізм суб'єктів виконання і відбування кримінальних покарань; 3) правовий статус суб'єктів виконання / відбування кримінальних покарань; 4) соціально значущий результат у виді виправлення засуджених до позбавлення волі та запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень; 5) міжнародне співробітництво у сфері виправлення засуджених до позбавлення волі.

2.2 Нормативно-правове забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Розкриваючи зміст нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні, ми не могли оминати позицію вітчизняних вчених (І. Г. Богатирьова, А. В. Боровика, А. Є. Шевченко) про те, що «характер взаємовідносин держави і особи є найважливішим показником стану суспільства в цілому, цілей і перспектив його розвитку. Становище особи в суспільстві визначено та обумовлено не тільки її власною поведінкою, активністю і здібностями, але й тими параметрами і рисами, які задані і відтворюються історично конкретним, історично неповторним суспільним організмом в цілому, який містить у собі вплив та роль усіх суспільних явищ та атрибутів» [122].

До числа таких безумовних реалій суспільства відносяться, зокрема, і кримінально-виконавча система, складовою частиною якої є виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. У силу цього кримінально-виконавчі відносини, які складаються у засудженого і персоналу установ виконання покарань ДКВС України носять переважно правовий характер, оскільки рішення суду щодо призначення покарання за вчинений злочин виноситься від імені держави.

Отож, виправлення засуджених до позбавлення волі – це процес, який гарантований державою і створює передумови під час відбування кримінального покарання на належний рівень життя, ефективну безпеку в місцях позбавлення волі та захист засуджених від кримінально-протиправних проявів, як зі сторони персоналу установ виконання покарань ДКВС України, так і зі сторони інших засуджених.

Тому відповідно до встановлених міжнародних та національних стандартів і процедур в установах виконання покарань має бути встановлений ефективний правовий механізм виправлення засуджених до позбавлення волі, а його забезпечення покладається на весь пенітенціарний персонал.

До речі, такий шлях вимагає постійного моніторингу кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі, оскільки вони мають відповідати практиці Європейського суду з прав людини, змінам в інших галузях національного законодавства та його приведення у відповідність до міжнародних норм і стандартів поведінки із засудженими і ув'язненими.

За результатами нашого дослідження встановлено, що саме такий підхід свідчить, про те що реформа кримінально-виконавчої системи України поступово рухається у бік її трансформації в пенітенціарну систему, чому є певне підтвердження, зокрема: 1) запровадження у 2015 р. інституту пенітенціарної пробації; 2) реєстрація у Верховній Раді України та підтримка Міністерством юстиції України проекту Закону «Про пенітенціарну систему»; 3) пропозиції щодо запровадження інституту пенітенціарних суддів; 4) рішення

Кабінету Міністрів України що схвалення Стратегії реформування (розвитку) пенітенціарної системи України тощо.

Вищевикладене дозволяє нам стверджувати, що нормативно-правове забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні, в період реформування кримінально-виконавчої системи, сьогодні являється основою сучасного процесу вдосконалення кримінально-виконавчої політики.

За нашим дослідження виклад змісту нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні варто розпочати з 24 серпня 1991 р., тобто з дня прийняття ВР УРСР Акта проголошення незалежності України [158]. Саме з прийняттям якого ознаменувався новий період у дослідженні виправно-трудої системи України та її трансформації у кримінально-виконавчу систему нової суверенної держави.

Одним із перших кроків за цим напрямом стало виключення у 1992 р. із кримінально-правової та виправно-трудої системи України таких антидемократичних видів покарань, як заслання та вислання.

У подальшому зусилля молодой української держави були спрямовані на реалізацію проєвропейського курсу. Саме тому 14.07.1992 Україна заявила про своє бажання приєднатися до Ради Європи (РЄ), яке було реалізовано 26.09.1995, коли Парламентська асамблея РЄ ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до Ради Європи (Висновок Парламентської асамблеї (ПА) РЄ № 190 (1995)).

Комітет міністрів РЄ 19.10.1995 ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом Організації. Урочиста церемонія вступу України до РЄ відбулася 09.11.1995 у Страсбурзі на площі перед Палацом Європи було піднято Державний прапор України.

Варто наголосити, що основною статутною умовою для вступу країн до РЄ є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, її зобов'язання забезпечити права та основні свободи людини всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією [186]. Тому

цілком логічно, що зазначені вимоги було дотримано і в новій Конституції України 1996 р., а саме у ст. 8 Основного Закону закріплено принцип верховенства права [82].

Отже, процеси, що відбувалися на початку та в середині 1990-х років, підтверджують висновок, зроблений українськими вченими-пенітенціаристами, згідно з яким «становлення української правової держави означає також і те, що всі закони України та інші нормативно-правові акти мають бути приведені у відповідність з нормами міжнародно-правових актів» [164, с. 91].

Вітчизняний вчений О. Б. Пташинського вважає, що «внесення на початку 1990-х рр. змін і доповнень до ВТК України дало можливість за порівняно короткий історичний проміжок часу значно наблизитися до міжнародних стандартів, що регулюють правовий статус засуджених, режим, умови праці, виховну роботу, ресоціалізацію та інші важливі складники сучасного кримінально-виконавчого процесу» [164, с. 114–115].

І з такою позицією вченого варто погодитися тому, що завдяки таким змін у частині правової регламентації виконання покарань відбулися прогресивні зміни: 1) виключення з виправно-трудового законодавства порядку виконання таких покарань, як вислання і заслання; 2) призупинення таких видів кримінально-правового впливу, як умовне засудження до позбавлення волі і умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, направлення у виховно-трудовий профілакторій; 3) введення мораторію на виконання смертних вироків.

Отже, можемо констатувати, що зазначені зміни були викликом часу, що зайвий раз засвідчило «соціальну гнучкість» законодавства у сфері виконання / відбування покарань, чому окремо сприяли вступу України до Ради Європи (09.11.1995), наближенню норм галузевого законодавства до демократичних положень Конституції незалежної України 1996 р., виконанню Україною вимог ратифікованих міжнародно-правових актів у галузі прав людини.

Схожих висновків стосовно прогресивних кроків з реформування виправно-трудового законодавства України доходять й інші вітчизняні вчені. Так, М. М. Яцишин, спираючись на висновки О. Б. Пташинського, додаючи до них свої власні узагальнення, зазначає, що «позитивний характер змін до ВТК України періоду 1990-х рр. було підтверджено Висновками й рекомендаціями Комітету ООН проти катувань [38], Висновками Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) щодо заяви України на вступ до Ради Європи [39], висновками наради за підсумками інспекційного візиту в Україну представників Європейського комітету із запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [114] та іншими документами аналогічного змісту» [227, с. 31].

Більше того, цілком справедливо говорити, що відповідні трансформаційні процеси стали головним виразником загальної стратегії держави на шляху наближення України до ЄС за всіма напрямками співробітництва, у тому числі у кримінально-виконавчій сфері (ідеться про Програму інтеграції України до ЄС [60]).

Окрім законодавчих кроків у сфері трансформації виправно-трудової системи у кримінально-виконавчу систему незалежної України важливими були й нормативно-правові зміни з ряду організаційних питань управління системою виконання покарань, безпосередньо спрямовані на виправлення засуджених до позбавлення волі.

Так, 22.04.1998 Указом Президента України на базі Головного управління виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України було утворено Державний департамент України з питань виконання покарань (ДДУПВП). Цим же Указом визначений ряд заходів для реформування і забезпечення діяльності системи виконання покарань. З 12.03.1999 ДДУПВП було остаточно виведено з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ [92].

За нашим дослідженням, саме створення Державного департаменту України з питань виконання покарань дозволило державі здійснити певні заходи щодо принципового переосмислення

організації процесу виправлення засуджених. Відтепер персонал органів і установ виконання покарань повинен бу забезпечувати виправлення засуджених до позбавлення волі на підставі принципів не порушення основних прав та свобод людини, гуманізму, законності, пріоритету мети виправлення при виконанні покарання, яка орієнтується на використання прогресивної концепції педагогіки співробітництва, стимулювання соціально-корисної ініціативи засуджених, широкої участі громадськості у виправному процесі.

У новій структурі центрального апарату Департаменту було утворено самостійне управління соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом, на яке покладено організаційно-методичне забезпечення та управління процесом виправлення і ресоціалізації засуджених. Враховуючи досвід пенітенціарних систем європейських країн та необхідність наповнення роботи із засудженими новим змістом, у травні 1999 р. Державним департаментом було прийнято рішення про створення замість колишніх загонів засуджених відділень соціально-психологічної служби. У кожній виправній колонії почала функціонувати психологічна служба [5, с. 53–54].

Окремо варто наголосити і на тому, що на початку XXI ст. у кримінальному законодавстві України внаслідок прийняття нового КК України 2001 р. з'явилося два самостійні види покарань: позбавлення волі на певний строк (п. 11 ст. 51 КК України) та довічне позбавлення волі (п. 12 ст. 51 КК України). Такі видозміни врахував і КВК України, вмістивши як загальні норми, що поширюються на засуджених до обох цих покарань (норми Загальної частини (ст. 1–25), розділ III «Виконання покарання у виді позбавлення волі» (зокрема ст. 86–140)), так і спеціальні, котрі стосуються лише засуджених до довічного позбавлення волі (розділ IV «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі») [92].

З цього приводу вітчизняний вчений В. А. Львовчкін у власному дослідженні зазначав, що за новим КВК України передбачено

створення якісно нової класифікації установ за рівнями безпеки, як у Європі: відкритого типу, мінімального, середнього й максимального рівня безпеки. Це до речі, вплинуло і на класифікацію та систему розподілу засуджених по установах виконання покарань. Більше того, вчений наголошував, що закріплення у КВК України нової класифікації установ виконання покарань у виді позбавлення волі за рівнями безпеки надало змогу забезпечити роздільне тримання в них засуджених з урахуванням характеру та тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи тощо [102, с. 11].

Більше того, із прийняттям нового закону про порядок і умови виконання та відбування покарання [92], подальший рух щодо гуманізації кримінально-виконавчої системи та її трансформації в пенітенціарну не завершився, і, як справедливо зазначають окремі вчені у галузі кримінально-виконавчого права (І. Г. Богатирьов, М. С. Пузирьов, О. О. Шкута та ін.), за час дії КВК України до нього внесено значну кількість змін і доповнень гуманістичної спрямованості, з метою приведення правового статусу засуджених у відповідність до світових і європейських пенітенціарних норм і стандартів [171, с. 144].

Здійснюючи дослідження нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні нам вдалося встановити, що перед прийняттям КВК України 2003 р. система установ виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, відповідно до діючого на той час ВТК України, була представлена виправно-трудовими установами.

Доречно зазначити, що відповідно до ст. 7 ВТК України, на виправно-трудові установи покладалися конкретні завдання, які були спрямовані на досягнення цілей кримінального покарання, що реалізовувалися за допомогою основних засобів виправлення засуджених [164, с. 48].

Отож, виходячи із статистики прийняття нормативно-правових актів, ми виділяємо три періоди нормативно-правового

забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк:

I період: 2004–2010 рр.;

II період: 2010–2016 рр.;

III період: 2016 р. – теперішній час.

За нашим дослідженням, у період з 01.01.2004 – по 09.12.2010 керівництву і персоналу кримінально-виконавчої системи України вдалося здійснити такі прогресивні законодавчі кроки щодо виправлення засуджених до позбавлення волі, зокрема:

- доповнити систему принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України) новим принципом – поваги до прав і свобод людини [141];

- удосконалити правовий статус засуджених шляхом доповнення ст. 7 КВК України частиною п'ятою такого змісту: «Дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється» та ст. 8 право засудженого на працю [141], що виходячи з логіки виправлення засуджених до позбавлення волі варто розглядати, як прогресивний крок у трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему;

- удосконалити структуру виправних колоній за рахунок законодавчого її закріплення: 1) у виправних колоніях середнього рівня безпеки – секторів максимального рівня безпеки для відбування покарання чоловіками, засудженими до довічного позбавлення волі; 2) у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання – секторів середнього рівня безпеки для відбування покарання жінками, засудженими до довічного позбавлення волі (доповнення ст. 11 КВК України частиною 6, внесення відповідних доповнень до абз. 3, 4 ч. 2 ст. 18 КВК України) [141];

- внести зміни щодо правової регламентації функціонування дільниці посиленого контролю виправних колоній (ч. 4 ст. 94 та ст. 97 КВК України) [141]; та здійснити гуманізацію умов

тримання засуджених до позбавлення волі в дільниці соціальної реабілітації (ч. 2 ст. 99) [141];

- удосконалити порядку реалізації засудженими законних інтересів шляхом надання останнім права звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (доповнення ч. 1 ст. 107 КВК України абзацом 16) [141] та «надати засудженим, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, права на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів» (ч. 4 ст. 111 КВК України) [141];

- скасувати обмеження на число посилок (передач) і бандеролей, що одержують засуджені до позбавлення волі (ч. 1 ст. 112 КВК України, внесення змін до частин перших ст. 138 і 139, ч. 2 ст. 140, ч. 1 ст. 143, ч. 5 ст. 151 КВК України) [141];

- удосконалити механізму адресування засудженими до позбавлення волі кореспонденції Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 113 КВК України) [134];

- запровадити систему тримання засуджених до позбавлення волі в приміщеннях блочного типу, збільшення норми жилої площі на одного засудженого (ч. 1 ст. 115 КВК України) [141] та покласти на адміністрацію обов'язку створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею (доповнення відповідною нормою (абз. 2) ч. 1 ст. 118 КВК України) [141];

- надати для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, можливості підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві (до 2010 р. цей вид навчання був обов'язком засудженого) (ч. 4 ст. 125 КВК України) [141] та виключення із системи заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі (ч. 1 ст. 132 КВК України), такого, як призначення

на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії тощо [141].

Наступним реформаційним кроком системи виконання покарань стала оптимізація системи центральних органів виконавчої влади, згідно з якою 09.12.2010 було утворено Державну пенітенціарну службу України, реорганізувавши Державний департамент України з питань виконання покарань [153]. За період функціонування ДПтС України (2010–2016 рр.) у кримінально-виконачій системі України в частині виправлення засуджених до позбавлення волі відбулися наступні зміни:

- внесено суттєві зміни до кримінально-виконавчого законодавства України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України нового кримінально-процесуального кодексу (2012 р.) [133];

- гуманізовано правове становища засуджених жінок, які мають дітей віком до трьох років, та правового режиму функціонування будинків дитини при виправних колоніях (ч. 1 ст. 141), зокрема згідно з внесеними у 2013 р. змінами, «будинки дитини при виправній колонії став дитячим закладом. У будинках дитини діти перебувають під опікою адміністрації дитячого закладу на повному державному забезпеченні, їм створюються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку»; також у 2013 р. ст. 141 КВК України доповнено новою (п'ятою) частиною такого змісту: «5. Відвідування близькими родичами дитини, яка перебуває в будинку дитини, та умови їх спілкування визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань»; виключення з ч. 7 ст. 141 КВК України злісного порушення матір'ю вимог режиму відбування покарання як підстави скасування рішення про продовження перебування дитини в будинку дитини [139];

- гуманізовано правове становища засуджених неповнолітніх шляхом: 1) скасування обмежень на одержання короткострокових побачень (до 05.09.2013 було передбачено одне короткострокове побачення на місяць) і збільшення кількості тривалих побачень

(так, до 05.09.2013 у виховних колоніях засуджені мали право одержувати один раз на три місяці тривале побачення, а з 05.09.2013 отримали право одержувати щомісяця одне тривале побачення) (абз. 3 ч. 1 ст. 143); 2) надання можливості при сумлінній поведінці і ставленні до праці та навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання реалізовувати таку форму поліпшення умов тримання, як одержання за постановою начальника колонії один раз на три місяці короткострокового побачення за межами виховної колонії [139];

– затверджено нові Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України (2013 р.) [149] та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (2014 р.) [150] та внесено зміни до кримінально-виконавчого законодавства України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів [140].

Крім того, зміни, внесені до КВК України Законом від 08.04.2014 № 1186-VII [140], в цілому були спрямовані на адаптацію правового статусу засудженого до європейських стандартів. Водночас, маємо на цей рахунок висловити й деякі зауваження, про які не йшлося вище, проте на які наголошують сучасні вітчизняні вчені-пенітенціаристи.

Варто погодитися з позицією вітчизняного вченого М. С. Пузирьова проте, що КВК України до 2014 р. містив низку статей, присвячених інституту громадського контролю за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, а саме: 1) ст. 160 «Громадський контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання»; 2) ст. 161 «Порядок здійснення громадського контролю за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання»; 3) ст. 162 «Заходи громадського впливу щодо осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання». Водночас, продовжує поіменований учений, на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого

до європейських стандартів» від 08.04.2014 № 1186-VII [140] ст. 160–162 було виключено з КВК України [168, с. 417–418].

Більше того, враховуючи порівняльно-правовий (компаративний характер) дослідження М. С. Пузирьова, ним, на підставі аналізу міжнародно-правових актів, зарубіжного досвіду, а також емпіричних даних (зокрема схвальної оцінки 91,1% респондентів учених і 76,0% практичних працівників) обґрунтовано необхідність запровадження в Україні інституту пробаційного нагляду за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання (протягом невідбутої частини покарання) [168, с. 417–421].

Одним зі здобутків II періоду (2010–2016 рр.) варто окремо відмітити запровадження у 2015 р. до системи вітчизняної кримінальної юстиції та виконання покарань інституту пробації (доповнивши також систему основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України) новим засобом – пробацією, узгодження норм КВК України із Законом України «Про пробацію» [135]), одним із видів якої є пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання (ст. 11 Закону України «Про пробацію») [157].

Важливо наголосити, що запровадження в Україні системи пробації є прикладом поступального розвитку реформаційних процесів у пенітенціарній системі, що дозволило державі пройти шлях від наукових статей [8; 18], навчальних посібників [10], починаючи з 2002 р., проведення пілотних експериментів у 2003–2004 рр., виконання монографічних досліджень [17; 27; 28] і захисту дисертацій [13; 25; 26], до прийняття Верховною Радою України Закону України Про пробацію» у 2015 р. і вступу в дію у січні 2018 р. державної установи «Центр пробації».

Також проведений у процесі дослідження аналіз нормативно-правових засад другого періоду (2010–2016 рр.) дав можливість

виділити такі інноваційні кроки, як: запровадження душпастирської опіки засуджених (доповнення КВК України однойменною статтею 128-1) [136] та створення й робота протягом 2011–2014 рр. Наукової та Науково-експертної рад ДПтС України, що дало можливість забезпечити належний науковий супровід процесу реформування ДКВС України [199].

Варто зазначити, що реформування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації в пенітенціарну дало вчепним підстави обґрунтувати пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [167]. Водночас варто наголосити, і на тому, що після ліквідації цієї служби 18.05.2016 [54; 126; 151] окремі вітчизняні вчені пенітенціаристи продовжують розробляти доктрину пенітенціарного права України [16; 24; 165]. За нашим дослідженням такий підхід є виваженим і послідовним з боку кримінально-виконавчої науки та свідчить, що проведені вченими у даній царині дослідження дають позитивні результати.

Сучасний період (2016 р. – наш час) щодо нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні показує, що вектор функціонування кримінально-виконавчої системи України у зв'язку з її перебуванням у структурі Міністерства юстиції України, характеризується наступним чином:

- чіткою диференціацією органів і установ виконання кримінальних покарань ДКВС України. За цим напрямом слід виділити утворення Кабінетом Міністрів України 13.09.2017 міжрегіонального територіального органу Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань – Державного департаменту з питань виконання покарань та утворення з 01.01.2018 державної установи «Центр пробації» [162];

- внесенням змін до кримінально-виконавчого законодавства України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення [142] та внесенням змін

до кримінально-виконавчого законодавства України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань за такими напрямками: 1) зміни в переліку категорій осіб, які не підлягають переведенню до дільниці соціальної реабілітації (виключення такої категорії, як вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років), – ч. 2 ст. 101 КВК України; 2) надання засудженим до позбавлення волі додаткових прав у сфері медико-санітарного забезпечення (доповнення ст. 116 частинами 6 і 7 КВК України) [143];

– внесенням змін до кримінально-виконавчого законодавства України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених в частині: удосконалення механізму реалізації їх права на звернення до національних і міжнародних інстанцій (абз. 4 ч. 1 ст. 8 КВК України); гарантування засудженим права на належні умови праці (абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України); закріплення права на отримання копій документів з їхніх особових справ та інших, пов'язаних з реалізацією їхніх прав (абз. 12 ч. 1 ст. 8 КВК України); закріплення необхідності погодження переведень, що передбачають збільшення обсягу встановлених обмежень і більш суворі умови тримання, із спостережною комісією (ч. 2, 3 ст. 100 КВК України); скасування обмеження обсягу продуктів харчування і предметів першої потреби, право придбавати які за безготівковим розрахунком мають засуджені до позбавлення волі (ч. 1–6 ст. 108 КВК України); залучення засуджених до оплачуваної праці, як правило, на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за строковим трудовим договором, що укладається між засудженим і виправною колонією (слідчим ізолятором), за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції (ч. 1 ст. 118 КВК України); збільшення відсотку (не менш як 50) нарахованого місячного заробітку, що зараховується незалежно від усіх відрахувань на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці у виправних колоніях (ч. 2 ст. 120 КВК України); скасування обов'язку осіб, які відбувають покарання

у виправних колоніях, відшкодовувати вартість харчування, взуття, одягу, білизни (ч. 1 ст. 121 КВК України); зняття обмежень на обсяг грошей, зароблених у виправній колонії, одержаних за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, який засуджені у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, у виправних колоніях середнього рівня безпеки та у виправних колоніях максимального рівня безпеки мають право витратити для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби; приведення норм кримінально-виконавчого законодавства у відповідність до сімейного, зокрема надавши батьку дитини, яка влаштована до будинку дитини при виправній колонії, де відбуває покарання мати, впливати на правову долю дитини, зокрема, виклавши ч. 6 ст. 141 КВК України в такій редакції: «6. Діти, які перебувають у будинку дитини, за згодою батьків можуть передаватися їхнім родичам та за згодою батьків та рішенням органу опіки і піклування – іншим особам або після досягнення трирічного віку направляються до відповідних дитячих закладів. Спірні питання між матір'ю та батьком щодо місця проживання дитини вирішуються органом опіки та піклування або судом»; скасування обмеження обсягу грошей або іншого доходу для придбання засудженими неповнолітніми продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби (абз. 2 ч. 1 ст. 143 КВК України) тощо [135].

Також ми не могли оминати увагою і Наказ Міністерства юстиції України № 294/5 від 19.01.2023 щодо Методики визначення ступеня виправлення засудженого [110]. У зв'язку з чим провели її ґрунтовний аналіз, який показав, з одного боку позитивну тенденцію Міністерства юстиції України щодо нормативно-правового забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, з іншого, дана методика може бути використана персоналом установ виконання покарань ДКВС України лише до засуджених, які відбувають у виправних колоніях максимального рівня безпеки покарання у виді довічного позбавлення волі шляхом його заміни на покарання

у виді позбавлення волі на певний строк, а також у відповідності до статей 81, 82 КК України, у яких передбачено умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким.

Оскільки Міністерство юстиції України протягом року внесло два рази зміни і доповнення до наказу № 294/5 від 19.01.2023 в Методику визначення ступеня виправлення засудженого, можемо зробити висновок, що дана Методика не є досконалою і постійно потребує змін і доповнень.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що проведене нами дослідження нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні за трьома вищенаведеними періодами (І період: 2004–2010 рр.; II період: 2010–2016 рр.; III період: 2016 р. – теперішній час), а також супутніх процесів реформування системи виконання покарань, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі, засвідчують поступальну та поетапну трансформацію вітчизняної кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну нового європейського зразка, процес реалізації якої триває до сьогодні.

2.3 Суб'єкти виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Виправлення засуджених до позбавлення волі являється ключовим для застосування багатьох норм закону про кримінальну відповідальність та відомчих нормативно-правових актів в системі виконання / відбування кримінальних покарань, тим самим автоматично підкреслюючи своє велике суспільне значення. Виступаючи в якості об'єкта правової оцінки, виправлення засуджених являє собою не тільки результат професійної діяльності уповноваженого персоналу ДКВС України, а й самовиховання, самоосвіти та цілеспрямованої психологічної роботи самої засудженої особи,

що складається із сукупності різноманітних показників. Така оцінка на думку вчених, сприяє комплексному баченню особистості засудженого, що дозволяє успішно її використовувати в рамках реалізації загальної програми боротьби зі злочинністю [181, с. 62].

Досягнення результату виправлення засуджених до позбавлення волі є складним та тривалим процесом, який за справедливим твердженням вітчизняних вчених (О. В. Сахнік, М. С. Пузирьов) вимагає від відомчого персоналу ДКВС України дотримання наступних педагогічних принципів, а саме забезпечення:

- обумовленого взаємозв'язку результатів проведеного вивчення та вибору форм і методів подальшого виховного впливу на особу, яка відбуває покарання до позбавлення волі;
- плановості вивчення особистості засудженого, що передбачає спостереження за його поведінкою та надання їй якісної оцінки не від випадку до випадку, а за спеціально розробленою програмою, яка враховує індивідуальні особливості даної особи;
- цілеспрямованості вивчення позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, акцентуючи увагу на тих, що продовжують негативно характеризувати особистість засудженого;
- безперервності, поетапності, покроковості вивчення особистості засудженого;
- всебічності вивчення, що свідчить про необхідність урахування під час оцінки ступеня виправлення особи великої кількості показників, за допомогою яких можливо дійти висновку про характер якісних змін у її правовій свідомості;
- взаємної перевірки свідчень щодо конкретної особистості, які надаються різними інстанціями та посадовими особами, з метою уникнення по відношенню до неї упередженого ставлення, надання необ'єктивної оцінки протікання процесу її виправлення [181, с. 7–8].

Тому, досліджуючи суб'єктів кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

ми виокремили саме тих, хто приймає безпосередню участь у реалізації даного процесу. До них зокрема ми відносимо:

- заступника начальника установи виконання покарань із соціально виховної та психологічної роби ДКВС України;
- начальника відділення соціально виховної та психологічної роби ДКВС України;
- психолога установи виконання покарань ДКВС України.

Звичайно, реалізувати всі прогресивні ідеї щодо виправлення засуджених до позбавлення волі, персоналу установ виконання покарань ДКВС України не є можливим, проте використання зарубіжного досвіду та його імплементація в діяльність органів і установ виконання покарань у виді позбавлення волі є важливим кроком до міжнародних стандартів поводження із засудженими та ув'язненими [103].

Такої ж думки дотримується вітчизняний вчений О. Б. Пташинський, який вважає, що саме на підставі аналізу прогресивних тенденцій щодо сприйняття Україною міжнародних норм і стандартів у сфері виконання покарань можна забезпечити подальший розвиток прав і законних інтересів засуджених, їх правового статусу, що являється важливим показником бажання та реалізації можливостей України дотримуватись взятих на себе зобов'язань щодо демократизації та гуманізації діяльності пенітенціарної системи» [164, с. 52].

Варто погодитися з іншим вітчизняним вченим Є. Ю. Барашем про те, що старі авторитарні методи організації виправлення засуджених до позбавлення волі взагалі, базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарання, усе менше сприяли утвердженню законності, справедливості в установах виконання покарань [155].

До речі, вітчизняна вчена Т. А. Денисова, розглядаючи співвідношення цілей покарання у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві дійшла висновку, що специфічне кримінально-виконавче поняття «виправлення засудженого», яке в основній ідеї відтворене у ст. 6 КВК України має певний компроміс з кримінально-правовим розумінням виправлення. Тому,

за твердженням поіменованої вченої, лише за умови визначення відповідної дефініції поняття «виправлення» у КК України, його можна не відрізнити від кримінально-виконавчого тлумачення [55, с. 91].

Безумовно, такий підхід вченої щодо виправлення засуджених до позбавлення волі є певним відтворенням розуміння його дієвості на процес виконання / відбування покарання, а відповідно і на процес соціалізації його в період карантину діагностики і розподілу, що являється ключовим моментом у житті засудженого в умовах ізоляції від суспільства.

Щодо поняття соціалізація (від латин. *socialis* – суспільний) – це складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків і відносин, його активної взаємодії з оточенням, унаслідок якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми та цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у цьому суспільстві [107, с. 584].

Отож, соціалізація, як зазначає вітчизняний вчений І. Г. Богатирьов позитивно сприяє на «засудженого до умов життя в місцях несвободи в Україні визначається юридичним статусом пенітенціарної установи, порядком і умовами виконання та відбування покарання, правилами внутрішнього розпорядку дня, активною взаємодією з адміністрацією пенітенціарної установи та засудженими, іншими його характеристиками і потребами» [20, с.124].

Саме перебування засудженого в установі виконання покарань як зазначає дослідник змінює його правовий статус, у його свідомості певним чином, відбувається трансформація критеріїв та норм життєдіяльності, а також умови її самореалізації. У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває дослідження змін, які характеризують процес соціалізації, визначення конкретних чинників, умов і соціальних розбіжностей, які визначають специфіку засудженого до виправлення як члена суспільства [15].

З точки зору процесу виправлення засудженого до позбавлення волі варто звернути увагу і на його первинну соціалізацію, оскільки саме вона формує у засудженого готовність до умов відбування

покарання, співпрацю із персоналом установ виконання покарань, напрацювання алгоритму поведінки з іншими засудженими. Вищевикладене дає підстави стверджувати, що соціалізація засудженого до позбавлення волі набуває особливого статусу в установах виконання покарань, оскільки вона пов'язана із специфікою адаптації до умов відбування покарань, різних вікових груп людей, між якими внаслідок зростаючої динаміки соціальних процесів зростають фізичні та психологічні відмінності.

Варто погодитися з думкою вітчизняних вчених, що процес виправлення засуджених до позбавлення волі, осіб чоловічої і жіночої статі та неповнолітніх засуджених принципово різняться, адже нині ці особливості стали дуже різними, серед них варто виділити: виховання в сім'ї; повага до норм закону; страх перед покаранням тощо.

Водночас об'єктивне ставлення засудженого до відбування ним покарання, розуміння справедливості його виправлення з боку персоналу установ виконання покарань має базуватися на сприйнятті засудженого права на таке виправлення. Відповідно, процес виправлення для засудженого – це результат його бажань стати законотримувачем громадянином після звільнення.

Практично виконання / відбування засудженим покарання у виді позбавлення волі нами розглядається, як можливість установ виконання покарань забезпечити диференційований підхід до засуджених в частині стимулювання їх виправлення. І в цьому і є їхнє соціально-правове значення.

До того ж, як зазначає у власному дослідження В. Я. Конопельський, «прагнення засудженого до одержання передбачених законом благ матеріального та духовного характеру (одержання додаткових посилок, передач, додаткове витрачання грошей на придбання продуктів харчування, преміювання за показники в роботі, надання додаткових побачень тощо); прагнення до одержання передбачених законом благ матеріального та духовного характеру, які суттєво змінюють правове становище засуджених (переведення на поліпшені умов утримання, зміна умов

утримання як межах однієї установи, так і шляхом переведення до іншої установи виконання покарань тощо)» [81, с. 48].

Не менш важливе значення у процесі виконання / відбування засудженим покарання у виді позбавлення волі щодо механізму реалізації його виправлення відіграє співвідношення примусових та стимулюючих заходів впливу. У зв'язку із цим вітчизняні вчені вважають, що практичний ефект карально-виховного впливу буде тим вищим, чим доцільнішим з погляду як виховання засуджених, так і почуття суспільної справедливості, буде визначення характеру і обсягу каральних і виховних заходів, від чого безпосередньо залежить правове становище засуджених [109, с. 197].

До речі, за нашим дослідженням саме прибічники цієї позиції, Н. А. Сторчак підкреслює той факт, що «обмеження засуджених у правах, надання особливих, специфічних обов'язків, які зумовлюються режимом утримання, властиві призначеній мірі кримінального примусу, не можуть бути безмежними. Вони мають пов'язуватися із цілями нормального функціонування виправних установ, забезпеченням безпеки всіх, хто має до них відношення, підтриманням правопорядку, без якого неможливо спільне проживання в замкнутому просторі великої кількості людей з анти-соціальною установкою (з нездоровою психікою), бути самодостатніми з точки зору того, щоб засуджений відчув негативне ставлення до себе суспільства, щоб було задоволене почуття справедливості» [193, с. 18].

Ми також поділяємо позиції вищевказаних вчених, оскільки за нашим дослідженням ступінь виправлення засуджених до позбавлення волі є різним і залежать від особистісних властивостей засуджених, їхніх адаптивних можливостей, спроможності вистояти у різних конфліктних ситуаціях між засудженими, від реакції впливу на особистість інших негативних, деструктивних властивостей найсуворішого покарання у виді позбавлення волі.

Крім того, на думку вітчизняних вчених О. А. Гритенко та В. О. Меркулової, «система покарань не повинна завдавати

засудженим зайвих страждань, провокувати важкі психічні стани; що варто вживати заходів для того, щоб засуджені могли зберігати за собою максимум сумісних із законом і умовами їхнього вироку прав у сфері цивільних інтересів, соціального забезпечення й інших соціальних пільг (особливо це стосується засуджених вагітних жінок і жінок, які мають дітей)» [109, с. 201].

Вищенаведене посилює значення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі шляхом своєчасного прийняття персоналом установ виконання покарань управлінських рішень, які впливають на весь процес виконання / відбування засудженим покарання, а відповідно, удосконалення змісту окремих нормативно-правових положень, що забезпечують ступень його виправлення та надають право засудженому бути умовно достроково звільненим.

В цій частині, під час дослідження, ми звертаємо увагу на редакцію чинних кримінально-виконавчих положень, які містять підстави для застосування певних пільг, які при умові виправлення засудженого, можуть стати йому у нагоді, в процесі реалізації його права на умовно дострокове звільнення. Практично законодавець у ч. 2 ст. 81 КК України закріпив, що умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

Підкреслимо, що саме можливість застосування до засуджених умовно-дострокове звільнення від відбування покарання є обов'язком саме адміністрації установи виконання покарання. А тому, відсутність сумлінної поведінки засудженого під час відбування покарання, а також сумлінного ставлення до праці дає право персоналу не готувати документи до суду про його звільнення, оскільки він не довів своє виправлення.

У процесі нашого дослідження ми звернули у вагу, на той факт, що вітчизняні вчені щодо кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі, відстоюють позицію, що саме

проблеми співвідношення у регулюванні кримінально-виконавчих відносин імперативного (примусу) та диспозитивного методів регулювання та значення останнього у посиленні ефективності виправного процесу на стадії виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі [108, с. 299–303].

Отож проведене нами дослідження суб'єктів кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк надало змогу встановити, що на різних етапах розвитку інституту виконання покарання у виді позбавлення волі організаційно-правові аспекти функціонування установ виконання цього виду покарання змінювалися, про що нами послідовно викладено у підрозділі 2.2 дослідження.

Вивчаючи суб'єктів кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні, варто зазначити, що реалізація їх діяльності завжди зосереджувалась на виконанні відповідних завдань, які врегульовані нормами кримінально-виконавчого законодавства, нормативно правових приписів Міністерства юстиції України та ДКВС України [57, с. 19].

Зокрема, вищеперерахований нами персонал Державної кримінально-виконавчої служби починаючи з 2014 р. [140] мав би перелаштовувати свою роботу щодо виправлення засуджених, у зв'язку зі зміною парадигми праці засуджених до позбавлення волі, котра до цього часу була обов'язком останніх, а за радянських часів загалом посідала панівні позиції у процесі виконання досліджуваного виду покарання, на що вказувала й назва відповідної галузі права та законодавства – «виправно-трудове».

Також значну увагу даний персонал мав би приділити створенню належної виробничо-технічної бази, як матеріальної та організаційної основи трудового виховання, виправлення засуджених через залучення їх до суспільно корисної праці. У свою чергу, згідно з сучасними даними, однією з важливих кримінально-виконавчих проблем, які безпосередньо стимулюють засудженого до виправлення є низький рівень залучення останніх до праці, у зв'язку з чим

залишаються не працевлаштованими понад 80% працездатних засуджених [220, с. 2].

Отож, важливим напрямком кримінально-виконавчих політики, спрямованої на забезпечення реалізації виправного процесу щодо засуджених до позбавлення волі в Україні сьогодні залишається забезпечення установ виконання покарань ДКВС України компетентним пенітенціарний персоналом, діяльність якого буде спрямована не лише на забезпечення ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі, а й реального засвоєння засудженим виправного процесу.

Тому можна підтримати позиції сучасних українських учених, згідно позицій яких «детермінантом успішної діяльності кримінально-виконавчої системи є якісне кадрове забезпечення, що досягається шляхом визначення оптимального змісту навчання фахівців з одночасним вдосконаленням теоретико-методологічних основ їх підготовки» [200, с. 7].

Оскільки ми в даному підрозділі дисертаційного дослідження розглядаємо суб'єктів, які забезпечують виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні, важливим залишається дослідження й готовності персоналу установ виконання покарань, професійно забезпечити не лише належні умови і порядок відбування засудженими кримінальних покарань, а й засвоєння останніми процесу виправлення.

Згідно положення про відділення соціально-психологічної служби, воно є головною ланкою у роботі із засудженими, оскільки було створене для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації [129].

Безпосередньо роботу начальників відділень організовує заступник начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи – начальник відділу соціально-виховної та психологічної роботи.

Розподіл засуджених по відділеннях після перебування у дільниці карантину, діагностики і розподілу здійснюється з урахуванням їх соціально-психологічних та особистісних характеристик комісією, яку очолює начальник установи або особа, яка виконує його обов'язки.

Переведення засуджених з одного відділення до іншого допускається лише за виняткових обставин (конфліктні стосунки між окремими засудженими, реорганізація відділень, хвороба засудженого, зміна місця працевлаштування) на підставі письмового наказу начальника установи за мотивованим рапортом особи, яка є ініціатором переведення, погодженим з начальником відділення.

З метою сприяння розвитку в засуджених соціальної активності та корисної ініціативи у вирішенні питань організації вільного часу засуджених, їх побуту, праці та навчання у відділенні створено і функціонує рада колективу засуджених, діяльність якої спрямовує начальник відділення.

Наказом Міністра юстиції України № 2924/5 від 19.08.2021 внесено зміни до Положення про відділення соціально психологічної служби, де зокрема передбачено ступінь виправлення засуджених. Дане виправлення визначається з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення та стану реалізації індивідуальної програми соціально-виховної роботи із засудженим.

До речі, оцінка ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення проводиться згідно з методичними рекомендаціями, визначеними Міністерством юстиції України. У результаті проведення оцінки ризиків визначаються криміногенні потреби засудженого, на мінімізацію яких спрямовуються цілі та заходи в межах індивідуальної програми соціально-виховної роботи із засудженим [147].

Згідно типових обов'язків психолога установи виконання покарань та слідчих ізоляторів затверджених наказом Міністра юстиції України № 1866/24398 від 04.11.2013 із змінами і доповненнями [197], психолог входить до складу соціально-психологічної служби установи, на нього покладено виконання завдань щодо вивчення засуджених та осіб, взятих під варту, з метою

зменшення негативного впливу на особистість від перебування в умовах ізоляції від суспільства.

Комплектування посад психологів установ здійснюється за рахунок осіб, які мають повну, базову або неповну вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, спеціаліста, бакалавра, молодшого спеціаліста за напрямом підготовки: психологія, педагогічна освіта.

Серед основних завдань психолога у виправленні засуджених до позбавлення волі являється регулярне надання засудженим під час відбування покарання психологічної допомоги, особливо на стадії соціалізації, коли засуджений проходить у карантині діагностики та розподілу адаптацію до умов відбування покарання у виді позбавлення волі.

Крім того, психолог приймає активну участь у розробці та реалізації, спільно з персоналом кримінально-виконавчої установи індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їх індивідуальних особливостей та ступеня соціально-педагогічної занедбаності.

Водночас узагальнює та впроваджує в практику роботи установи сучасних нових форм і методів психолого-педагогічного впливу на засуджених з метою їх виправлення і підготовки до звільнення після відбутого строку покарання. Бере участь у проведенні оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення для визначення цілей і заходів проведення з засудженими індивідуальної програми соціально-виховної роботи [146].

Володіння психологом знаннями психокорекції, як зазначає О. М. Мірошниченко дозволяє використовувати її психологом для виправлення недоліків психіки чи поведінки психічно здорової людини за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу. Водночас, дослідниця наголошує, що корекція спрямована на виправлення особливостей психологічного розвитку, що не відповідають оптимальній моделі, і на формування у людини потрібних психологічних якостей для підвищення рівня соціалізації і адаптації до життєвих умов [113, с. 152].

Варто також зазначити, що іноді кабінет психолога – це одне з небагатьох місць куди може звернутися засуджений до позбавлення волі за порадою або підтримкою. Оскільки ізоляція засудженого, страх невідомості, особливо коли засуджений вперше з'являється у місцях позбавлення волі є його реальністю, у нього є шанс звернутися до практичного психолога за допомогою. Особливо гостро постає питання взаємовідносин у засудженого з персоналом установ виконання покарань та іншими засудженими, які підтримують кримінальну субкультуру.

Такі відносини, як зауважують вчені – пенітенціарного спрямування повинні знаходитись у межах правового поля держави та міжнародних стандартів дотримання прав людини, та сприяти виправленню особистості засуджених [37, с. 4]. Поділяючи таку позицію вчених робимо висновок, що засуджений звертаючись до психолога установи виконання покарань має бути переконаний, що саме в цьому кабінеті він зможе знайти відповідь на багато питань відбування кримінального покарання.

Вищенаведене показує, що основним завдання працівників відділів соціально-виховної та психологічної роботи (особливо начальників відділень психолога) полягає не тільки забезпечити диференційований підхід до роботи із засудженими під час відбування покарання, а найголовніше, це індивідуальний підхід до кожного засудженого, виходячи з конкретної життєвої ситуації та особливостей особистості засудженого.

Більше того, за результатами нашого дослідження окремо встановлено, що у тих установ виконання покарань де персонал уповноважений на здійснення соціально-виховної роботи усвідомлює всю повноту відповідальності за виправлення засуджених в процесі виконання покарання, там позитивно вирішується і питання реінтеграції засуджених у суспільство після завершення строку відбування покарання у виді позбавлення волі.

За нашим дослідженням існуюча в органах і установах виконання покарань ДКВС України практика виправлення засуджених

показує, що правослукняної поведінка останніх потребує приведення у відповідність до сучасних реалій, оскільки прийняті Міністерством юстиції України підзаконні нормативно-правові акти, передбачають врахування ряду важливих умов щодо забезпечення з боку уповноваженого персоналу установ виконання покарань ДКВС України виправлення засудженого, серед яких окремо варто назвати:

1. Обов'язкове подолання персоналом органів і установ виконання покарань ДКВС України формального підходу до процесу виправлення засудженого за період відбування ним кримінального покарання та визначення ступеня виправлення засудженого.

За нашим переконанням, саме персонал має розуміти, що виправлення засудженого проходить складний процес, який забезпечується системою пенітенціарних відносин між працівником органів і установ виконання покарань та засудженим. Цей процес проявляється у сукупності вчинків та дій засудженого під час відбування покарання, які мають бути спрямовані на його інтереси, бажає він стати на шлях виправлення чи ні.

Важливими показниками виправлення засудженого також є ставлення засудженого до вчиненого кримінального право порушення, призначеного судом покарання (справедливе чи несправедливе), факту каяття за вчинене кримінально-протиправне діяння та відношення до законів у цілому, у тому числі і до вимог режиму відбування покарання та правил внутрішнього розпорядку дня в установі виконання покарань.

2. Урахування під час здійснення виправлення засудженого широкої різноманітності ознак просування особи до розуміння (усвідомлення) необхідності законслукняної поведінки. Визначений рівень тим краще відображає справжнє становище справ, чим більшою є кількість показників, які у цьому процесі застосовуються. Саме тому працівники органів і установ виконання покарань у роботі із засудженими повинні використовувати якомога більше позитивних зрушень у його виправленні.

3. *Недоцільність зведення оцінки змін, що відбуваються в особистості засудженого, до простого арифметичного сумування цифрових даних.* Кожна особистість неповторна, тому відобразити у цифрах всі можливі ознаки виправлення засудженого неможливо. До того ж використання числових еквівалентів часто призводить, як зазначають вітчизняні вчені до формалізму у процесі самої оцінки, що є вкрай недопустимим у такій роботі.

4. *Необхідність винесення висновку про виправлення засудженого на підставі результатів систематичного спостереження та вивчення особи протягом всього періоду відбування призначеного судом покарання.* На нашу думку, чим більше у засудженого буде позитивних характеристик на виправлення, тим швидше він зможе адаптуватися до умов життя після звільнення.

5. *Застосування визначених критеріїв та показників виправлення з урахуванням психологічних особливостей особистості певного засудженого.* У спрощеному розумінні показниками виправлення, його критеріями є вчинки та дії конкретної особи, в яких відображаються зміни її внутрішнього світу. Тому робити висновок щодо виправлення засудженого на основі лише формально констатованих критеріїв наразі може призвести до грубих помилок, що матиме невиправні наслідки.

Водночас, як показує дослідження у засудженого під час відбування покарання мають відбуватися настанови у поведінці щодо свідомого бажання виконувати правила внутрішнього розпорядку дня установи виконання покарань, дотримуватися норм закону про кримінальну відповідальність та норм кримінально-виконавчого законодавства, оскільки саме через ці норми пенітенціарний персонал прищеплюється у засудженого повага до законослухняної поведінці. Досягнення такого результату в науці кримінально-виконавчого права визнається як зазначають вітчизняні вчені юридичним виправленням, що само по собі є важливою метою застосування покарання, вагомим показником його ефективності [181, с. 3].

За нашим дослідженням важливу роль у виправленні засуджених до позбавлення волі відіграють суспільні відносини, які виникають під час виконання покарань в кримінально-виконавчих установах закритого типу ДКВС України та норми права, які активно допомагають засудженому дотримуватися під час відбування покарання правослухняної поведінки.

На це, зокрема, звертають увагу і вітчизняні дослідники (А. А. Музика, В. Я. Конопельський, Є. О. Письменський). На їх думку, застосування заходів виправного впливу до засуджених в процесі виконання / відбування покарання, відбувається через норму права, де встановлені права і обов'язки суб'єктів, які виконують покарання, реалізуючи в повному обсязі заходи примусу й обмеження прав засуджених [91, с. 203].

Якщо брати реалізацію суб'єктами кримінально-виконавчих відносин соціальної роботи то норма права формує завдання персоналу установ виконання покарань ДКВС України спрямовані на виправлення засуджених та визначення обов'язків державних і не державних інституцій щодо роботи з ними. Водночас, актуальність розгляду питання кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі, полягає в наступному:

- по-перше, відсутність теоретичних розробок кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в умовах реформування (розвитку) пенітенціарної системи України потребує чіткого визначення критеріїв їх виправлення;
- по-друге, законодавче закріплення критеріїв виправлення засудженого під час відбування кримінального покарання, дозволить персоналу місць свободи більше уваги приділяти його засобам;
- по-третє, оскільки процес реформування (розвитку) кримінально-виконавчого законодавства та практики розглядається в контексті розширення засобів виправлення засуджених до позбавлення волі, тому їх варто привести, у відповідність до міжнародних нормативно-правових актів і стандартів;

– по-четверте, варто знати наскільки доктрина кримінально-виконавчого права розглядає розширення можливостей виправлення засуджених до позбавлення волі, як ефективний напрям реінтеграції останнього у суспільство після звільнення;

– по-п'яте, реалізація адміністрацією установ виконання покарань засобів виправлення засуджених є особливо важливим аспектом дотримання принципів виконання / відбування покарання у виді позбавлення волі.

Оскільки виправлення засуджених є пріоритетним напрямом діяльності органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, ми вважаємо, що робота пенітенціарного персоналу із засудженими має розпочинатися з формування в них свідомого ставлення до норм закону, який забезпечує порядок і умови відбування кримінального покарання, поваги до пенітенціарного персоналу та самого себе. Ми поділяємо позицію вітчизняного вченого М. С. Пузирьова про те, що виправлення засудженого здійснюється з метою:

1) всебічного вивчення особистості засудженого з урахуванням виду режиму відбування покарання, віку, освіти, спеціальності, сімейного стану та інших даних (зазначена інформація відображається в характеристиці засудженого);

2) аналізу та узагальнення максимально можливого обсягу інформації про особистість кожного засудженого, отриманої в процесі соціально-виховної роботи з ним (на основі отриманих результатів робиться висновок стосовно ефективності застосування методів та прийомів роботи з даним засудженим за певний проміжок часу);

3) визначення перспектив, намірів та планів засудженого на наступний період відбування покарання;

4) забезпечення індивідуального підходу до засудженого шляхом застосування найбільш ефективних форм та методів впливу на особистість [166, с. 129–130].

На завершення розкриття змісту другого розділу зазначимо, що ефективність кримінально-виконавчих засад виправлення

засуджених до позбавлення волі окремо залежить і від трьох груп факторів, а саме:

1) формально-нормативних (правових), що відображають роль кримінально-виконавчого права і кримінально-виконавчого законодавства в його реалізації в органах і установах виконання покарань ДКВС України;

2) організаційно-управлінських, що стосуються суб'єктів, які забезпечують під час відбування засудженими кримінального покарання їх виправлення та здійснюють заходи щодо його реалізації;

3) життєво-об'єктивних, які відображають потребу засудженого в процесі відбування ним кримінального покарання на матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення.

Висновки до другого розділу

1. Дослідження основ кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі засвідчило, що останні відіграють значну роль не лише в науці кримінально-виконавчого права, а й у правотворчості та правозастосовній діяльності. Доведено, що виправлення засуджених не може бути обмежене лише впливом кримінально-виконавчої системи і є комплексним завданням, у вирішенні якого мають брати участь як державні, так і недержавні органи та організації, а також окремі фізичні особи, діяльність яких безпосередньо спрямована на реалізацію виправного процесу.

2. Аналіз нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк надав змогу з'ясувати, що виправлення засуджених є предметом як окремих законів України, так і пильної уваги правозахисників, зокрема до порядку та умов відбування засудженими покарання у виді позбавлення волі. У процесі дослідження надано ґрунтовну характеристику нормативно-правовому

забезпеченню кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні.

3. З'ясування ролі суб'єктів кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк підтвердило нагальну потребу в підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації пенітенціарного персоналу до виконання покарання у виді позбавлення волі.

Отже, важливим напрямом кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі в Україні сьогодні є компетентний пенітенціарний персонал, у якого мають бути необхідні теоретичні знання і практичні навички для оперативно-службової діяльності у кримінально-виконавчих установах закритого типу, необхідні не лише для забезпечення ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі, а й реального засвоєння засудженим виправного процесу.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ

ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

3.1 Встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим) як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

При наданні кримінально-виконавчої характеристики режиму, як засобу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк, ми підійшли комплексно, проаналізувавши позиції не лише вітчизняних вчених-пенітенціаристів та норм чинного законодавства, а й точки зору практиків, з числа персоналу установ виконання покарань ДКВС України.

За твердженням В. М. Трубникова «режим виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі являє собою сукупність норм кримінально-виконавчого права, що регулюють порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань, що забезпечують реалізацію покарання засуджених і створюють умови для ефективного застосування інших засобів виправного впливу» [89, с. 148]. Такої ж точки зору дотримуються і В. М. Харченко наголошуючи на тому, що «режим виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі регламентує охорону і нагляд за засудженими; встановлює систему заходів заохочення і стягнення; передбачає можливості застосування особливих заходів

безпеки в установі виконання покарань та містить правила, застосування яких забезпечує підтримку необхідного порядку і дисципліни засуджених до позбавлення волі» [89, с. 176].

А. Х. Степанюк, О. В. Лисодід, М. В. Романов, В. В. Голіна та ін. «режим позбавлення волі розглядають як засіб виправлення засуджених, і як засіб виконання і відбування покарання, у зв'язку з чим основною цінністю встановленого порядку виконання та відбування покарання є його здатність не тільки служити певному набору цілей та завдань, а й у тому що він сам виявляється сукупністю певних можливостей» [190, с. 216–217], спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі. До засобів забезпечення режиму в установі виконання покарань за словами проіменованих вчених слід віднести: «охорону та нагляд за засудженими; технічні засоби нагляду й контролю; режим особливих умов у колоніях; застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї; залучення сил і засобів колонії, органів і установ виконання покарань для підтримання правопорядку в установі виконання покарань» [90, с. 177].

Інші вчені (О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець) розглядають «режим позбавлення волі як встановлену нормами кримінально-виконавчого права систему правообмежень (перебування протягом строку покарання в спеціальній установі закритого типу (ізоляція засудженого); постійний нагляд (контроль); цензуру кореспонденції, догляд посилок (передач) і бандеролей; обмеження листування; позбавлення права зберігати і використовувати гроші та цінні папери тощо) і спеціальних правил поведінки засуджених під час відбування покарання, метою якої є виправлення засуджених» [96, с. 162]. Підтримуючи точку зору поіменованих вчених, в частині того що режим, являється основним засобом саме виправлення засуджених, а не їх ресоціалізації і торкається останньої лише в частині соціальної адаптації засуджених до умов виконання / відбування покарання у виді позбавлення волі, на чому окремо також наполягають 67% опитаних нами респондентів з числа персоналу установ виконання покарань ДКВС України. Ми не можемо

погодитися з тим що режим являє собою лише систему правообмежень, що витікає як мінімум з положення ч. 1 ст. 102 КВК [92], якою закріплено одну із системних його складових – реалізацію прав і законних інтересів засуджених до позбавлення волі.

О. Б. Пташинський розглядає режим виходячи виключно з положення ч. 1 ст. 102 КВК [92] – це «встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених» [163, с. 53; 92].

Проте законодавча дефініція (ч. 1 ст. 102 КВК) [92] не в повній мірі розкриває зміст режиму у виправних і виховних колоніях, а лише вказує на перелік основних складових процесу виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, що забезпечуються режимом в установі виконання покарань, у зв'язку з чим постає необхідність окремого дослідження і розкриття їх змісту.

Першою складовою режиму, із засобу виправлення засуджених до позбавлення волі, є забезпечення їх ізоляції від суспільства, що впливає з самої суті покарання у виді позбавлення волі (ст. 63–64 КК) [88] та полягає в позбавленні засуджених одного з основних суб'єктивних прав – свободи волі, що веде до обмеження сукупності найбільш значимих для соціальних цінностей і благ (свободи пересування, спілкування, соціальних зв'язків, можливості розпоряджатися багатьма важливими суб'єктивними правами тощо). Тому ізоляцію особи від суспільства варто розглядати як комплекс правообмежень, оскільки позбавлення чи звуження обсягу її прав обумовлене саме ізоляцією [75, с. 24].

Зважаючи на шкідливі наслідки ізоляції від суспільства, що часто призводить до втрат засудженими соціально корисних зв'язків і деградації їх особистості.

У процесі нашого дослідження встановлено важливість ролі персоналу установ виконання покарань в реалізації правового статусу засуджених до позбавлення волі, як першооснови забезпечення процесу їх виправлення, що дозволяє засудженим найшвидше адаптуватися до порядку і умов відбування покарання. При належному дотриманні правового статусу засуджених каральна функція їх ізоляції від суспільства, як складова встановленого порядку відбування покарання, отримує можливість здійснювати не лише каральний, а й виправний вплив, спрямованість якого полягає у тому, що ізолюючи особу від суспільства у виправній установі, держава через неухильне виконання режимних норм привчає засудженого до додержання дисципліни, можливості реалізації прав і неухильного виконання обов'язків, необхідних в правовому соціумі після звільнення.

З перших днів в установі виконання покарань засуджені засвоюють режимні вимоги та правила поведінки, змушені їх дотримуватись, хоча, як правило, і не бажаючи цього робити, на чому наголосили 46,8 % опитаних нами респондентів з числа засуджених до позбавлення волі. Більшість засуджених з перших днів в умовах ізоляції від суспільства намагаються максимально пристосуватися до умов позбавлення волі, знайти собі захист та відповідне оточення, зачасти з девіантною спрямованістю, що в свою чергу потребує постійний нагляд за ними. У зв'язку з чим режим позбавлення волі фактично регламентує увесь уклад життя засуджених в умовах ізоляції від суспільства, під постійним наглядом та з дотриманням встановлених вимог відбування засудженими покарань.

За справедливим твердженням О. О. Шкути «недотримання правил виконання і відбування покарання призводить до відповідальності порушника режиму у встановленому законодавством порядку. Тому адміністрація установи виконання покарань повинна прагнути, щоб будь-яке порушення режиму засудженими не залишалось непоміченим і одержало відповідне реагування з боку адміністрації» [214, с. 119].

Проведений ретроспективний аналіз анкетних даних працівників установ виконання покарань ДКВС України, надав нам можливість зробити висновок, що серед порушень, що вчиняють засуджені до позбавлення волі основне місце посідають:

- невиконання розпорядку дня – 38,9 %;
- гра в азартні ігри – 25,7 %;
- вживання спиртних напоїв та збереження заборонених предметів – 23,4 %;
- порушення форми одягу – 12 %.

Виходячи з особливостей правообмежень, що ставляться в умовах позбавлення волі, складовим елементом режиму є виконання покладених за засуджених обов'язків, перелік яких закріплено в (ст. 9 КВК України) [92].

Розглядаючи соціально-правове значення обов'язків засуджених, у тому числі і в частині режиму позбавлення волі, І. Г. Богатирьов та О. В. Лісіцков, наголошують, що останнє «є засобом формування моральної і правової свідомості засуджених, зміцнення законності і правопорядку, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Сутність юридичних обов'язків засуджених, на думку поіменованих вчених, полягає у вимозі необхідної з точки зору держави, влади і закону поведінки. Ця поведінка засуджених є обов'язковою, незаперечною і забезпечується заходами державного примусу» [22, с. 116].

У контексті предмету нашого дослідження являється досить слушною і позиція М. С. Пузирьова та Ю. М. Богдана, які досліджуючи кримінально-виконавчу характеристику та соціально-правову обумовленість негативних обов'язків засуджених до позбавлення волі на певний строк аргументовано приходять до висновку, що: «по-перше, головною функцією юридичних обов'язків засуджених до позбавлення волі є спеціально-попереджувальна (кримінологічна) і по-друге, однією з головних відмінностей обов'язків засуджених від їхніх прав є те, що за невиконання перших наступають небажані для особи наслідки – факт притягнення засуджених

до юридичної відповідальності, яка диференціюється за видами на дисциплінарну, матеріальну, кримінальну» [170, с. 224].

Задеклароване ст. 63 Конституції України положення, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду [82] стало основою не лише закріплення їх правового статусу, а й складовим елементом встановленого порядку виконання і відбування покарання. На відміну від зазначених вище обов'язків, зміст яких, незважаючи на численні зміни до ст. 9 КВК, відображено лише у загальному вигляді, права засуджених до позбавлення волі, як загальні (закріплені в ст. 8 та ст. 10 КВК) [92] так і спеціальні (закріплені в ст. 107 КВК) [92] регламентовано досить докладно, у зв'язку з чим їх детальна характеристика не являється частиною предмету нашого дослідження.

Проаналізувавши зміст як загальних так і спеціальних прав засуджених, в рамках нашого дослідження ми виділили їх три основні групи та розподілили їх за відповідною спрямованістю на:

- 1) забезпечення порядку відбування покарання засудженого в установі виконання покарань;
- 2) підтримання соціальних зв'язків;
- 3) забезпечення процесу виправлення засуджених.

Варто зазначити, що серед гострих проблем кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк сьогодні залишається належне забезпечення особистої безпеки засуджених, що негативно впливає на процес їх виправлення та полягає у знущаннях з боку інших засуджених чи персоналу установ виконання покарань, катувань, тортурах тощо, у зв'язку з чим через грубі порушення прав людини і громадянина Україна знаходиться в п'ятірці (четверте місце) країн у світі за кількістю звернень до ЄСПЛ [211, с. 2].

Роздільне тримання різних категорій засуджених, різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії та зміну умов тримання засуджених є взаємопов'язаними та чітко регламентованими

законодавцем в ст. 18, 92, 100 та 151¹ КВК [92] і хоч не потребують додаткової аргументації, але не позбавлені основних проблем в контексті предмету нашого дослідження, на яких вважаємо за необхідне зупинитися окремо.

Розміщення засуджених у багатомісних камерах унеможливорює припинення небажаних контактів між ними, а сучасні встановлені законом принципи роздільного тримання засуджених не дозволяють ефективно вирішувати дану проблему, у зв'язку з чим її вирішення ми бачимо у диференціації умов тримання засуджених до позбавлення волі, з метою ефективного забезпечення виконання ними встановлених вимог режиму, посилення відповідальності злісних порушників за його невиконання, вдосконалення заходів запобігання та припинення можливих неслужбових зв'язків персоналу ДКВС України і засуджених та вироблення дієвих заходів, що стимулюють правослухняну поведінку засуджених, як однієї з найважливіших складових їх виправлення.

З огляду на наявну тенденцію спрямовану на порушення засудженими встановленого порядку відбування покарання, адміністрації установи виконання покарань слід вживати дієвих заходів спрямованих на зміцнення режиму.

У контексті пошуку шляхів для вирішення даної проблеми для нас була цікава позиція персоналу установ виконання покарань ДКВС України, які для вирішення даної проблеми запропонували: забезпечити більш суворих умови тримання засуджених – 33 %, збільшити кількість персоналу для роботи із засудженими – 26 %, зосередити увагу на виховній роботі із засудженими – 16 %, розширити заходи заохочення та стягнення до засуджених – 11 %, полегшити умови тримання засуджених 8 %, ефективно використовувати спецзасоби – 6 % опитаних респондентів.

Проведений аналіз основних складових встановленого порядку виконання та відбування покарання надає змогу зробити суттєві висновки відносно того що режим в місцях позбавлення волі являється не тільки основним засобом забезпечення правопорядку на всіх

об'єктах установи виконання покарань, а й регламентує весь уклад життя засуджених, як під час їх трудової діяльності, так і в позаробочий час та охоплюючи усі сфери їх життєдіяльності, що перебувають під контролем адміністрації установи виконання покарань [214, с. 120].

За справедливим твердженням О. Г. Колба, у взаємодії з режимом заходи із запобігання кримінальним правопорушенням та виправного впливу сприяють правильному сприйняттю покарання засудженими, переконуючи останніх в його справедливості та необхідності відбутися покарання без вчинення нових кримінальних правопорушень і порушень встановлених в установі виконання покарань правил поведінки [75, с. 59].

Окремо слід погодитись з позицією О. О. Шкути, з приводу того, що «положення режиму звернені не тільки до засуджених, а й до інших осіб, зокрема, які відвідують місця позбавлення волі. Ці особи повинні дотримуватися встановлених в установі виконання покарань і на їх виробничих об'єктах правил взаємовідносин із засудженими. Тому правила режиму звернені і до цих категорій громадян, адже регулюють їх поведінку в місцях позбавлення волі та спрямовані на реалізацію завдань виконання та відбування покарання, зокрема на профілактику кримінальних правопорушень у місцях позбавлення волі» [214, с. 119].

Перебування засудженого в установі виконання покарань, під постійним наглядом в ізоляції від суспільства, необхідність виконувати покладені обов'язки, реалізовувати права і законні інтереси, поступово спонукають до засвоєння засудженими можливості та необхідності законним шляхом використати ті блага, що лежать у сфері виправного впливу.

За нашим глибоким переконанням норми режиму мають бути спрямовані на досягнення єдиної мети – виправлення засуджених та подальшу їх соціалізацію, ресоціалізацію та реінтеграцію в суспільство, у зв'язку з чим режим необхідно спрямовувати на збереження (відновлення) у засудженого соціально корисних зв'язків із зовнішнім світом.

Підтримуючи позицію О. О. Шкути, слід наголосити на тому, що «правила режиму спонукають засуджених дотримуватися вимог закону, не порушувати дисципліну та змінювати свою поведінку протягом періоду відбування покарання на краще. Встановлений порядок виконання та відбування покарання здійснює каральний вплив на засуджених, що проявляється не лише у факті позбавлення волі, але й у характері правообмежень, які встановлені законом. Разом з цим режим також створює і відповідні умови для виправлення засудженого, формує у нього відповідальність, врівноваженість, готовність до самокерованої правомірної поведінки, посилює ефективність заходів виправного характеру» [214, с. 123]. У зв'язку з чим невирішеною проблемою залишається проведення роз'яснювальної роботи із засудженим щодо значення і доцільності режимних умов відбування покарання. На питання засудженим: «Чи проводилася з Вами роз'яснювальна робота щодо значення і доцільності режимних умов відбування покарання?» лише 14,7 % опитаних нами респондентів, з числа засуджених до позбавлення волі, підтвердили факт того що така робота з ними проводилась.

З аналізу вказаних вище складових вбачається, що режим включає як правообмеження щодо засуджених, так і заходи виправного характеру, у чому по своїй суті і виражено покарання. Обовязки та правообмеження засуджених, закріплені кримінально-виконавчим законодавством, забезпечуються можливістю застосування примусових заходів, що за своєю суттю не являється самоціллю, у зв'язку з чим призначення правообмежень у першу чергу має полягати у тому, щоб забезпечити належне виконання покарання відповідно до завдань, поставлених перед кримінально-виконавчою установою чинним законодавством [214, с. 118]. Ці правообмеження застосовуються як психолого-педагогічний засіб виправного впливу на окремо взятого засудженого з метою його виправлення, ресоціалізації та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженим, так і іншими особами.

У зв'язку з чим окремо варто наголосити, що виправний вплив на поведінку засудженого через встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим) повинен здійснюватись з урахуванням типів особистості, психологічних та індивідуальних особливостей, ступеня педагогічної занедбаності засуджених [214, с. 117].

Режим відбування покарання, як справедливо стверджує О. Г. Колб «являється «точкою опори», завдяки якій організація та сприйняття виправного впливу відбуваються предметніше, і це полегшує цілеспрямованість виправлення особи. Більше того, правообмеження, що містяться в режимі, спонукають засуджених до намагання законним шляхом використати ті блага, що наявні у сфері виправного впливу. У той самий час у взаємодії з режимом заходи виправного впливу сприяють правильному сприйняттю покарання засудженими, переконують їх в його справедливості та необхідності відбути покарання без вчинення нових кримінальних правопорушень і порушення встановлених в установі виконання покарань правил поведінки» [75, с. 58–59]. Саме режим створює умови для суспільно корисної праці засуджених, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, соціально-виховної роботи та громадського впливу (ч. 3 ст. 102 КВК) [141], про що докладно йтиме мова у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

На підставі викладеного пропонуємо авторську дефініцію режиму позбавлення волі, під якою слід розуміти – *встановлений нормами кримінально-виконавчого права комплекс заходів виправного характеру спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів засуджених, а також їх правообмежень, пов'язаних з процесом відбування покарання у виді позбавлення волі, та являється необхідною умовою соціальної адаптації засудженого до перебування у виправній колонії відповідного рівня безпеки* (курсив наш. – А. Д.).

3.2 Суспільно корисна праця як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Необхідність виправлення злочинців, які перебувають у в'язницях, за допомогою одиночного утримання, залучення до праці, мовчання і молитов теоретично вперше обґрунтував бенедиктинський чернець Мобільйон (помер у 1707 р.), який свого часу писав: «Винних слід утримувати в маленьких келіях, з майстернею, де вони можуть бути зайняті якою-небудь роботою. Можна також кожній келії відвести невеликий садок, у якому вони б працювали і користувалися повітрям у визначений час дня [214, с. 13].

Оцінюючи пройдені, та докладно описані в підрозділі 1.2. дисертації, історичні етапи становлення і розвитку, від форми кари до засобу виправлення, праця засуджених до позбавлення волі завжди являлась предметом наукових дискусій.

Проголошення Україною незалежності, членство в Раді Європи стали приводом до реформування кримінально-виконавчої системи у напрямку гуманізації та індивідуалізації покарання з метою досягнення і забезпечення умов виправлення і ресоціалізації засуджених [214, с. 132]. Проте, незважаючи на проголошені Конституцією України міжнародні принципи, спрямовані на забезпечення права кожного на працю (ст. 43 Конституції України) [82] та жваву, розгорнуту ще за часів радянської теорії виправно-трудоного права, наукову дискусію, щодо наявності у засуджених такого права, оцінюючи те, що заборона використання примусової праці засуджених, яка з аналізу змісту ч. 2 ст. 43 Конституції України не поширюється на осіб, які відбувають покарання за вчинене кримінальне правопорушення, що прямо кореспондує з положенням ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. положенням (ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР № 2148-VIII від 19.10.1973) [111] про те, що термін «примусова чи обов'язкова праця» не охоплює роботу чи службу, яку, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного

розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення, вітчизняне кримінально-виконавче законодавство, фактично з дня свого становлення (01.01.2004р.) продовжило до цього усталену наративу, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати...» (ст. 118 КВК України) [92]. У зв'язку із чим праця засуджених до позбавлення волі отримала обов'язковий характер, який залишався незмінним до 2014 р., а засуджені повинні були працювати в місцях і на роботах, які визначалися адміністрацією колонії та залучатися до суспільно корисної праці з урахуванням наявних виробничих потужностей, зважаючи при цьому на їх стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність. Законодавчо закріпленим стало й положення відповідно якого праця засуджених як правило мала реалізовуватись на підприємствах, у майстернях колоній, а також на державних або інших форм власності підприємствах за умови забезпечення належної охорони та ізоляції засуджених [92].

Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21.01.2010 № 1828-VI [141] ч. 1 ст. 118 КВК України було доповнено абзацом, відповідно якого адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею [92].

Незважаючи на це, вирішення проблем зайнятості засуджених не могло покладатися виключно на адміністрацію установи виконання покарань, адже за справедливим твердженням О. О. Шкути останнє є загальнодержавною проблемою вирішення якої можливе лише шляхом реформування всієї кримінально-виконавчої системи у напрямку забезпечення реалізації права засуджених на працю та має бути спрямоване на досягнення повної їх трудової зайнятості [214, с. 143].

Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 08.04.2014 № 1186-VII [140], до частини першої ст. 118 КВК України було внесено зміни,

реалізовані шляхом заміни слова «повинні працювати» словами «мають право працювати», в результаті чого праця засуджених стала їх правом, а не обов'язком.

Незважаючи на законодавче закріплення права засуджених на працю, КВК України окремо закріпив і їх обов'язок виконувати необхідні роботи по самообслуговуванню, благоустрою колонії (абз. 4 ч. 3 ст. 107 КВК України) [92], який отримав своє нормативне подовження у ч. 5 ст. 118 КВК України, відповідно якого: «Засуджені можуть залучатися без оплати праці лише до робіт з благоустрою колоній і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт засуджені залучаються в порядку черговості, в неробочий час і не більш як на дві години на день» [92].

Проведений аналіз чинного законодавства та виокремлені ознаки, таку роботу засуджених до позбавлення волі варто розглядати у двох аспектах: по-перше, як спрямований на повернення засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві засіб виправного впливу на нього, а по-друге – як вид стягнення (ст. 132 КВК України) [92].

Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення» від 06.09.2016 № 1487-VIII [142], ст. 133 КВК України було викладено в новій редакції, у результаті чого засуджений який відмовлявся від праці, незалежно від кількості вчинення такої, вже не розцінювався як злісний порушник встановленого порядку відбування покарання [92].

Значно більшого оновлення зазнала і реалізація засудженими до позбавлення волі права на працю з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 № 1492-VIII [135], серед ключових новацій у напрямку створення додаткових гарантій для належних умов

праці засуджених стало законодавче закріплення положення, відповідно якого «тривалість робочого дня не може становити більше восьми годин і тривалість робочого часу – більше 40 годин на тиждень» (абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України [92; 217].

Законодавчі зміни 2016 р. дозволили врегулювати працю засуджених до позбавлення волі згідно із законодавством про працю та особливостями передбаченими КВК України. Особливої уваги заслуговував і той факт, що відповідно до змін в ч. 2 ст. 120 КВК України було збільшено відсоток нарахованого місячного заробітку (із 15 до не менш як 50), що зараховується незалежно від усіх відрахувань на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці у виправних колоніях [92; 135].

Наступним важливим кроком трансформацій права засуджених до позбавлення волі на працю, як одного з основних засобів їх виправлення, стало внесення Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 № 2475-VIII [137], в результаті яких з 2018 р. і по сьогоднішній день обов'язкова праця поширюється лише на тих засуджених до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами (ч. 2 ст. 118 КВК України) [92]. Оновленої трансформації зазнала і ч. 2 ст. 120 КВК України, відповідно якої тепер «засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як двадцять п'ять відсотків загальної суми заробітку» [137].

Зміни відбулися і в системі трудового законодавства, що стосувалося укладення між засудженим і кримінально-виконавчою установою строкового трудового договору. У результаті чого такий трудовий договір було замінено цивільно-правовим або трудовим договором, що укладається між засудженим, з відповідним погодженням адміністрацією установи виконання покарань, і юридичною особою чи фізичною особою – підприємцем. Особливо задекларовано, що адміністрація кримінально-виконавчої установи

зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами (ч. 1 ст. 118 КВК України) [92].

Вивчаючи «Актуальні питання зайнятості засуджених у колоніях середнього рівня безпеки» О. О. Шкута свого часу зазначав, «що праця засуджених повинна бути суспільно корисною, а не беззмістовною, та має організовуватись відповідно до певних принципів та ідей, що характеризують організацію праці і виражають особливості цієї категорії осіб. Загальними принципами є: законність, гуманізм, індивідуалізація праці. Проте, щодо її безпосередньої організації, особливе значення мають окремо займати і соціальні принципи: обов'язкова праця та право засудженого на працю; оплата праці залежно від її кількості та якості; обов'язок дотримуватися дисципліни праці; охорона безпеки праці; поєднання праці з професійним навчанням» [213, с. 81–82].

Частково погоджуючись з позицією поіменованого вище вченого, варто зауважити, що за нашим глибоким переконанням, сьогодні досягти суспільно-корисного результату у сфері виконання кримінальних покарань пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, можливо лише за рахунок забезпечення пенітенціарної функції держави, однією із необхідних умов досягнення якої є відповідна реалізації прав і обов'язків засуджених.

Незважаючи на законодавче продовженням сформованої ще у радянській теорії та практиці виправно-трудої концепції, відповідно якої найбільш справедливо витрати на утримання засуджених покладати саме на тих, хто поставив суспільство перед необхідністю нести такі витрати, до сьогодні у чинному кримінально-виконавчому законодавстві залишається незмінним обов'язок засуджених до позбавлення волі, відшкодовувати витрати за своє утримання, крім вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу (ч. 1. ст. 121 КВК України) [92]. І незважаючи на те, що в контексті останніх законодавчих змін праця засуджених до позбавлення волі поступово

втратила свій суспільно-корисний характер, причиною чому стали: відсутність фінансування державних програм розвитку виробничої діяльності установи виконання покарань, що призвело до скорочення робочих місць і, як наслідок, – до неможливості забезпечення роботою всіх працездатних засуджених, розрив господарсько-економічних зв'язків з галузевими підприємствами та падіння виробництва, вказані причини являються й одночасним фактором, що унеможливорює виконання засудженими власних обов'язків [57, с. 18–19]. Оскільки, за словами останніх (72,6 % опитаних нами респондентів), єдиним можливим засобом відшкодування витрат, пов'язаних з перебуванням в установі виконання покарань, являється заробіток засуджених від праці у виправній установі. При цьому 68,7 % опитаних нами респондентів, з числа засуджених, хоча й бажають працювати, проте такої можливості не мають через брак виробництва.

Вказані вище положення отримали своє підтвердження і за результатами статистичних даних, відповідно яких станом на 1 січня 2020 р. в установах виконання покарань трималося 52863 осіб. Кількість працездатних засуджених становила 21169 (59,9 %) осіб, із них забезпечено роботою лише 7917 (37 %) осіб [97, с. 324].

Як бачимо, працевлаштування засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як один із основних засобів їх виправлення, до сьогодні не може бути реалізоване в повному обсязі, передумовою чого є багато факторів, основними з яких можна назвати: розрив господарсько-економічних зв'язків із галузевими підприємствами, падіння виробництва, відсутність фінансування державних програм розвитку виробничої діяльності установи виконання покарань, що в свою чергу, унеможливорює забезпечити роботою всіх працездатних засуджених, і як наслідок призводить до їх морально-психологічної деградації, порушення режиму відбування покарання, вчинення нових кримінальних правопорушень [214, с. 147] тощо.

Незважаючи на повномасштабну збройну агресію РФ проти України, сьогодні залишається нагальною необхідність запровадження комплексних довгострокових змін спрямованих на визначення напрямів розвитку національної системи виконання кримінальних покарань відповідно до стандартів Ради Європи, у зв'язку з чим адміністрація установ виконання покарань має прагнути максимально забезпечити засуджених до позбавлення волі, які бажають стати на шлях виправлення, достатньою суспільно-корисною роботою, при цьому характер такої роботи має бути спрямований на максимально-можливий розвиток у засудженого навичок, що дозволятимуть останньому заробляти собі на життя після звільнення. Що у свою чергу являється позитивним фактором, що відображає відповідний критерій виправлення засуджених до позбавлення волі.

Окремо варто зауважити і на тому, що Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями та Положення про європейські тюрми визначають, що в'язням повинна забезпечуватися корисна робота або у разі необхідності – інша корисна діяльність в обсягах, достатніх для того, щоб вони були активно зайняті впродовж нормального робочого дня [214, с. 142]. Незважаючи на це Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 № 2475-VIII було скасовано обов'язок адміністрації установи виконання покарань створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею [137]. У зв'язку з чим будучи правом, а не обов'язком, праця засуджених до позбавлення волі сьогодні нажалі перестала приносити суспільну користь.

В умовах відмови держави від примусового залучення засуджених до суспільно-корисної праці, забезпечення їх трудової зайнятості, як засобу спрямованого на виправлення засуджених до позбавлення волі, повинно організовуватись у напрямку розвитку і закріплення у засуджених звичок до праці вільної особи, та її необхідності для самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя

в суспільстві, що в кінцевому результаті сприятиме якнайшвидшій їх соціальній адаптації до позбавлення волі та подальшому засвоєнню процесу ресоціалізації [217, с. 99], а згодом і реінтеграції до життя в суспільстві.

Як бачимо, сьогодні праця засуджених до позбавлення волі є лише факторами:

- що забезпечує корисну зайнятість засуджених;
- який безпосередньо впливає на процес виправлення засуджених до позбавлення волі, являючись одним із основних критеріїв визначення його ступеня.

У зв'язку з чим постає логічне питання: «Як засудженому стати на шлях виправлення і отримати умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким відповідно до ст. 81, 82 КК України, якщо останній, з незалежних від нього причин, у більшості випадків, не має можливості працевлаштуватися в установі виконання покарань»?

Сьогодні праця засуджених до позбавлення волі, врегульована чинним КВК України (ст. 118–122) [92] є важливим та вкрай необхідним елементом їх виправлення. Згідно з Європейськими пенітенціарними правилами, праця в місцях позбавлення волі визнається позитивною складовою виправного впливу на засуджених, у зв'язку з чим можемо справедливо констатувати, що суспільно-корисна праця являється правом засуджених, хоч і в окремих випадках носить обов'язковий характер. Незважаючи на це її не можна вважати примусовою, оскільки ст. 8 Міжнародного пакту про громадські та політичні права виходить із того, що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється робота, котру повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного рішення суду [111], що прямо кореспондується з положенням ст. 43 Конституції України. У зв'язку з чим сучасний процес реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи, має бути спрямований на максимальне забезпечення трудової зайнятості засуджених, що повинно супроводжуватись створенням особливо сприятливих умов спрямованих

не лише на розвиток виробничої господарської діяльності установи виконання покарань, а й налагодження зв'язків з юридичними особами галузевого спрямування та фізичними особами-підприємцями, з урахуванням виробничої специфіки кожної установи виконання покарань окремо.

Незважаючи на умови воєнного стану, сучасна кримінально-виконавча політика має бути спрямована не лише на реальне забезпечення повного працевлаштування засуджених до позбавлення волі, а й налагодження та ефективну реалізацію не тільки економічних зв'язків, а і власного виробництва, спрямованих на забезпечення розвитку кримінально-виконавчої системи, метою яких має бути формування свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя.

3.3 Соціально-виховна робота як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

При вивченні кримінально-виконавчих засад соціально-виховної роботи, як засобу виправлення засуджених до позбавлення волі доцільним, на нашу думку, являється розкриття етимології термінів «соціальна робота» і «виховна робота», оскільки у кримінально-виконавчому праві, важливим є чітке розуміння понять, що використовуються персоналом установ виконання покарань у виправному процесі з засудженими. У зв'язку з чим, у цьому підрозділі, ми окремо поставили завдання розмежування та докладного вивчити суть термів «соціальна робота» і «виховна робота» та виокремити їх роль і значення для виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Провідні фахівці у галузі пенітенціарного права, в різних країнах світу сьогодні наголошують на необхідності уточнення поняття соціальна робота, що включає гарантовану соціальну допомогу

засудженому. Проте як доводить сучасна пенітенціарна практики, соціальна робота починається тоді, коли уповноважені на її здійснення суб'єкти включаються в самостійне вирішення своїх проблем, а соціальний працівник несе відповідальність за те, щоб засуджена особа не була виключена з процесу соціального розвитку [214, с. 151]. Саме в цьому і полягає одна з основних функцій соціальної роботи як професії.

За твердженням В. В. Дрижак, «у пенітенціарній педагогіці під соціальною роботою розуміється вид комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, спрямованої на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення неповноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок і відновлення та розвиток соціальних зв'язків» [59, с. 261].

С. В. Лучко, досліджуючи «Соціальну роботу із засудженими в Україні» сформулював її авторське визначення – «це комплекс державних і недержавних організаційно-правових, соціально-економічних, психолого-педагогічних та ідеологічних заходів у виді сприяння, підтримки та послуг, які надаються засудженим персоналом органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій, з метою подолання й пом'якшення життєвих труднощів, підтримання їх соціального статусу і повноцінної життєдіяльності та спрямовані на створення передумов для відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства й успішної його ресоціалізації та соціальної адаптації» [23, с. 9].

О. О. Шкута, вивчаючи соціально-виховну роботу із засудженими, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки, «як засіб їх виправлення та ресоціалізації, соціальну роботу із засудженими розглядає як комплексну діяльність персоналу виправної колонії щодо надання останнім соціальної допомоги та підтримки, здійснення соціального захисту засуджених зі створенням передумов для їх виправлення і ресоціалізації під час відбування покарання та після звільнення» [214, с. 155].

За результатами власного наукового дослідження, поіменований вище вчений приходить до справедливого висновку, що соціальна робота в установах виконання покарань не відповідає соціальній роботі в звичайних умовах та відрізняється у місцях позбавлення:

- по-перше, вона є основним чинником щодо виправлення і ресоціалізації, який детермінує процес відбування засудженим покарання, де начальник відділення соціально-виховної та психологічної роботи є обов'язковим учасником цього процесу;
- по-друге, соціально-виховна робота у виправних колоніях передбачає комплекс заходів і норм поведінки, обов'язкових для засуджених;
- по-третє, кримінально-виконавча політика держави та заходи її забезпечення повинні проводитися в суворій відповідності з принципами КВК України [214, с. 155].

Грунтовний аналіз вищенаведених понять соціальна робота засуджених в до позбавлення волі доводить, що вона певним чином підмінює законодавче визначення виправлення засудженого і подається в більш широкому теоретико-прикладному дослідженні. Водночас, і соціальна робота і виправлення мають загальний об'єкт – засудженого, котрий під час відбування покарання у виді позбавлення волі потребує з боку персоналу установ виконання покарань певної правової, педагогічної та психологічної допомоги. Отож і соціальна робота і виправлення засудженого передбачає комплекс заходів обов'язкових для формування у нього правослужняної поведінки.

Процес становлення людини як особистості поза суспільством неможливий, тому для її розвитку та формування має значення не тільки генетична, а й соціальна програма. Для сучасного суспільства основу соціальної програми складає формування особистості в колективі, оскільки там найбільш повно та ефективно вирішується завдання всебічного та гармонічного розвитку [118, с. 12] особистості, у тому числі засудженого.

Досліджуючи проблеми реалізації соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань О. Дзюман зазначає, «що необхідно акцентувати увагу на тому, що всі основні

виправні засоби що здійснюються відносно засуджених до позбавлення волі, і являються закріпленими кримінально-виконавчим законодавством України, так чи інакше пов'язані з різними аспектами соціальної роботи. Але, незважаючи на це, ні в КВК України, ні в інших відомчих нормативно-правових актах Міністерство юстиції України про соціальну роботу в кримінально-виконавчій системі мова не йде, що, як показує практика, заважає становленню і розвитку цього інституту в установах виконання покарань» [55, с. 35].

За результатами дослідження, підтвердженого позицією опитаних нами респондентів з числа уповноваженого персоналу установ виконання покарань ДКВС України на забезпечення соціально-виховної роботи з засудженими, нами встановлено що нажалі до сьогодні в установах виконання покарань немає спеціально підготовленого штатного працівника, який би опікувався виключно соціально-виховним процесом, у зв'язку з чим функції соціального працівника відносно засуджених до позбавлення волі виконують: начальники відділень соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, інспектор відділу нагляду і безпеки та інші уповноважені працівники виправної колонії відповідного рівня безпеки.

З аналізу функціональних обов'язків начальника відділення соціально-виховної та психологічної роботи вбачається, що в установі виконання покарань він являється чи не єдиним соціальним працівником, на якого покладено функції, що фактично не лише не відповідають його фаховій кваліфікації, а й змісту професійної діяльності. Другим підтвердженням того, що соціальна робота щодо засуджених здійснюється не на професійному рівні є визначений, між установами виконання покарань і центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, нормативно розподіл функцій, що регулюються їх міжвідомчими нормативно-правовими актами, що встановлюють порядок взаємодії зазначених відомств у проведенні соціальної роботи із засудженими до позбавлення волі.

Окремо також слід наголосити і на тому, що соціальна робота, як один із досить специфічних видів професійної діяльності уповноваженого персоналу в установі виконання покарань до сьогодні не отримала належної уваги, і потребує окремого дослідження.

У даному контексті нами вбачається слушною позиція М. Панасюка, який при дослідженні специфіки соціальної роботи в місцях позбавлення волі акцентує увагу наукової спільноти на тому, що «сучасний стан системи виконання покарань в Україні нагадує захмарену смугу між оновленими моральними засадами та їхнім реальним втіленням. З позиції поіменованого автора, соціальна політика – це одне, моральні принципи – інше, а зусилля, спрямовані на втілення ідеї реабілітації злочинця, – ілюстрація прірви між теорією і практикою» [120, с. 47].

Проведений нами аналіз міжвідомчої нормативної бази засвідчив, що кримінально-виконавчі установи не в змозі належно здійснювати соціальну роботу з засудженими до позбавлення волі, у зв'язку з чим повинні залучати до цієї діяльності відповідних спеціалістів.

Як бачимо сьогодні існує нагальна необхідність включення професійних соціальних працівників до штатів установ виконання покарань, доцільність та обґрунтованість якої окремо підтверджено і кращою міжнародною пенітенціарною практикою.

С. О. Чебоненко вивчаючи педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу слушно наголошує на тому, що «враховуючи різкий відрив особи від звичного для неї життя й оточення, необхідно виділити такі напрями соціально-педагогічної роботи із засудженими на початковому етапі їхньої ресоціалізації, а саме: поетапна соціальна та психологічна діагностика засуджених для виявлення основних особистісних проблем, психічних станів, психологічної сумісності з оточенням, рівня конфліктності; допомога в подоланні стресових та негативних психічних станів (тренінги довільної саморегуляції, комунікації, впевненості в собі); моніторинг і корекція змін в особистості та поведінці засудженого шляхом періодичного тестування,

спостереження, обміну інформацією між персоналом, психологом, медиками тощо; сприяння в організації лікування, навчання прийомом фізичної активності, лікувально-оздоровчої фізкультури, просвіта в питаннях здорового способу життя; з'ясування інтересів засудженого та залучення, з урахуванням його стану здоров'я, до виробничої або дозвільної діяльності, підтримка позитивних прагнень та мінімальних успіхів; визначення типу поведінкових настанов (домінування, лояльність, конфронтація та відхилення всіх унаслідок високої фрустрації), прогнозування поведінкових реакцій на даному етапі адаптації та віднесення засудженого до тієї або іншої групи ризику для проведення профілактичної роботи; прогнозування перспектив виправлення засудженого з максимальною конкретизацією найближчої з них та ін.» [210, с. 320].

На підставі викладеного, підтримуючи позицію О. О. Шкути, можемо констатувати, що «одним із ключових елементів соціально-виховної роботи із засудженими є виховний вплив. Оскільки законодавець не визначає чітко, що саме розуміється під правовим вихованням щодо засуджених, а тільки вказує на форми соціально-виховної роботи з ними, ми змушені звернутися до пенітенціарної педагогіки як складової частини виховного процесу відносно засуджених до позбавлення волі. З позиції даної науки виховна робота – це система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених» [218, с. 117].

За твердженням вітчизняних науковців у сфері пенітенціарної педагогіки і психології (С. Ю. Замула, В. А. Костенко, В. І. Мандра, Б. В. Падалець, С. І. Скоков), «ефективність виправлення засудженого закономірно залежить від якості виховної роботи та її ресурсної забезпеченості, від соціального середовища (внутрішнього та зовнішнього), конкретних установ виконання покарань. Особливості прояву такої закономірності в процесі виправного впливу на спецконтингент полягають у тому, що часто позитивна соціальна програма виявляється більш слабкою, ніж реальні відносини (як атрибут місць позбавлення волі), що складаються

за неписаними законами та правилами, традиціями кримінального світу, які зумовляють значні труднощі у формуванні колективу засуджених у неформальних малих групах, частина яких має яскраво виражену негативну спрямованість. Об'єктивно ця закономірність проявляється навіть всупереч бажанню організаторів процесу виправного впливу на засуджених, у зв'язку з чим, за справедливим твердженням поіменованих вище вчених, скасувати її ми не можемо, бо це об'єктивно існуюча реальність. А створити в середовищі засуджених клімат, сприятливий для виховання, виробити програми виправлення, відповідні до потреб і завдань кожного типу установ виконання покарань, – завдання важке, але реальне для виконання» [118, с. 12–13].

Як бачимо єдиного розуміння щодо соціальної роботи із засудженими до позбавлення волі, в науці кримінально-виконавчого права досі не вироблено, у зв'язку з чим під соціальною роботою із засудженими до позбавлення волі ми пропонуємо розуміти – *комплексну діяльність уповноважених осіб установи виконання покарань спрямовану на надання засудженим до позбавлення волі соціальної допомоги та підтримки, необхідних для забезпечення соціального захисту засуджених та створення передумов необхідних для їх виправлення і ресоціалізації* (курсив наш. – А. Д.).

У свою чергу законодавець визначив соціально-виховну роботу із засудженими, як «цілеспрямовану діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених, спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів» (ст. 123 КВК України) [92].

Першоосновою соціально-виховної роботи, являється збір інформації щодо засудженого до позбавлення волі, який в порядку визначеному ст. 95 КВК України розпочинається з дільниці

карантину, діагностики і розподілу, де проводиться поглиблене ознайомлення з його особою справою засудженого, перевіркою наявності у нього соматичних і психічних захворювань, а також первинним психолого-педагогічним та іншим вивчення основних характеристик особистості засудженого, з метою виявлення ступеня кримінальної зараженості, його ставлення до вчиненого кримінального правопорушення та призначеного покарання тощо.

По тому, як проходить процес соціально-психологічної адаптації засудженого до умов життєдіяльності в установі виконання покарань, визначається ступінь його сприйняття винесеного йому вироку, каяття у вчиненому злочині, характер ставлення до здійснюваного на нього виховного впливу, вимог, що пред'являються адміністрацією, прогнозується успішність роботи щодо його подальшого виправлення. На даному етапі, за твердженням М. С. Пузирьова, з метою детального знайомства з кожним засудженим:

- відбуваються ознайомчо-орієнтаційні бесіди з начальником відділення соціально-психологічної служби, під час яких виявляються особистісні установки щодо відбування покарання, коло спілкування, соціальний статус серед засуджених, соціально корисні зв'язки на волі, ставлення до факту вчиненого злочину та покарання, ступінь усвідомлення вини, погляди на особисті перспективи у житті після звільнення;
- узгоджуються питання працевлаштування у колонії, проводиться робота з роз'яснення вимог та правил внутрішнього розпорядку [183, с. 9].

За справедливим твердженням Т. А. Денисової, сутність соціально-виховної роботи полягає «у докорінній зміні сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок та в одночасному формуванні нової поведінки, що відповідатиме суспільним та моральним вимогам до особистості людини» [51, с. 237].

Соціально-виховна та психологічна робота із засудженим тісно переплітаються з діяльністю щодо оцінки ступеня його виправлення. Зазначені процеси тривають протягом всього терміну

перебування особи в установі виконання покарань, на кожному з етапів відбування нею призначеного судом покарання, основними з яких є:

- адаптація до умов життєдіяльності в установі виконання покарань (початковий етап);
- здійснення основної роботи з виправлення та ресоціалізації засудженого (основний етап);
- підготовка особи до звільнення з установи виконання покарань (заключний етап) [181, с. 8].

Окремо варто зауважити і на тому, що «програми диференційованого виховного впливу на засуджених повинні враховувати можливості виховної функції режиму відбування покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі, самодіяльних організацій засуджених, громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання» (ч. 5 ст. 123 КВК України) [92]. В даному контексті, за словами опитаних нами респондентів, з числа персоналу установ виконання покарань, останні часто стикаються з необхідністю щоденного надлишкового заповнення звітних документів, замість реального здійснення соціально-виховної та психологічної корекції засудженого до позбавлення волі, у зв'язку з чим програми диференційованого впливу на засуджених на практиці майже не застосовуються та не містять деталізованих положень щодо необхідних заходів і критеріїв оцінки успішності їх виконання. На що окремо також у власному дослідженні «Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі» звертає увагу і О. В. Таволжанський [196, с. 149].

О. Г. Колб вивчаючи «установу виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам», справедливо зазначає, що в установі виконання покарань процес складання планів зумовлений внутрішньою «замореністю» та «утаємниченістю» «відділів і служб колонії поруч із зовнішньою неврегульованістю питань отримання, обліку та використання інформації, особливо стосовно термінів інформування

суб'єктів інформаційної діяльності, що не збігаються з нормами КВК України та інших нормативно-правових актів у цій галузі» [75, с. 236]. У зв'язку з чим за справедливою позицією К. І. Василенко необхідно є розробка типової комплексної програми з виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення, з виокремленням не лише їх критеріїв, а й визначення ефективності останніх [35, с. 56].

Важливим в контексті предмету нашого дисертаційного дослідження, залишається і той факт, що участь засуджених до позбавлення волі у виховних заходах, які проводяться в установах виконання покарань, враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення, а також при застосуванні заходів заохочення і стягнення, стимулюючи при цьому, з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності, за допомогою програм диференційованого виховного впливу, їх правослухняну поведінку (ч. 3, 4 ст. 123 КВК України) [92]. Проте «протягом тривалого часу у соціально-виховній та психологічній роботі із засудженими і особами, взятими під варту, спостерігається формальний підхід до процесу виправлення та ресоціалізації, а також залишковий принцип уваги до відділів соціально-виховної та психологічної роботи», що знайшло свого окремого підтвердження у схваленій 16.12.2022 КМУ Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 р. та затвердженому операційному плані її реалізації у 2022–2024 рр. [161].

Підтримуючи наукову позицію В. О. Боняка, варто наголосити, «що мета виправлення засудженого буде повністю досягнута у тому випадку, коли він не лише відмовиться від вчинення нових кримінальних правопорушень і буде дотримуватись законів та правил людського співжиття, але й коли в результаті глибокої виховної роботи відбудеться докорінна перебудова його свідомості. Така перебудова психіки та внутрішня переорієнтація людини щодо явищ оточуючого світу та своєї власної поведінки дозволить засудженому бути законослухняним громадянином не в результаті погрози можливого покарання, а в силу усвідомлення правильності своєї поведінки» [32, с. 263].

Проведений аналіз соціально-виховної роботи, як засобу виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк надав нам можливість виділити основні сучасні проблемні моменти її забезпечення, до яких слід віднести:

- брак висококваліфікованих працівників соціально-психологічної служби;
- формальний підхід до соціально-виховної і психологічної роботи з засудженими;
- залишковий принцип уваги до відділів соціально-виховної та психологічної роботи;
- брак дієвих інструментів, форм і методів соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими.

З огляду на вищевикладене, хочемо закінчити даний розділ словами О. О. Шкути, «очевидно, що соціально-виховній роботі в пенітенціарній системі слід надати особливого статусу, адже соціально-виховна робота є засобом духовного впливу на процес виправлення засудженої особи, вона створює умови прищеплення засудженим навичок правильної орієнтації в системі духовних цінностей, психологічній та іншій підготовці до звільнення. Проте без здобуття освіти, як складового елементу процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, соціально-виховна робота стає малоефективною та односторонньою, що позбавляє її значимості» [214, с. 131].

3.4 Здобуття загальної середньої та/або професійної освіти, професійних кваліфікацій як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Свідомість і культура засуджених до позбавлення волі та виправний вплив на їх особистість завжди залишались значною як науковою так і практичною проблемою, вирішення якої потребує комплексного підходу до її розв'язання.

Освіта засуджених формує не лише їх поведінку в суспільстві, а й допомагає у визначенні своєї ролі у вільному соціумі, у зв'язку з чим, як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі їх навчання має бути спрямоване на загальний розвиток особистості засудженого.

Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі сьогодні залишається одним із основоположних чинників отримання особою систематизованих знань, вмінь і навичок, необхідних для життя в нормальному соціумі [72].

Навчання є не тільки фактором, який забезпечує отримання та засвоєння засудженими певних знань, а й таким, що активно впливає на формування в останніх світогляду, етичних якостей, позитивних мотивів соціально-корисної діяльності, виховує їх у душі пошани до прав, законних інтересів, честі і гідності інших громадян. У міру підвищення загальноосвітнього рівня і культури досягається краще розуміння засудженими різних аспектів трудової, суспільної та навчальної активності; розвиваються такі якості, як цілеспрямованість і дисципліна, вміння долати труднощі, забезпечується формування позитивного відношення до них [214, с. 128–129].

Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі, за твердженням М. В. Березньова, «розвиває їх кругозір, підвищує рівень інтелекту та цивілізованості, стаючи при цьому перешкодою для вчинення повторних кримінальних правопорушень. Крім того, не менш важливе значення у сфері виправлення засуджених має і їх професійна підготовка. Відсутність, зокрема, трудової спеціальності, є криміногенним фактором, який досить часто призводить до рецидивів» [6, с. 233].

Станом на 2020 р. в Україні покарання у виді позбавлення волі відбували 3576 осіб, які не мали освіти, з них: 2765 – не мали повної загальної середньої освіти; 715 – базової середньої освіти; 67 – початкової освіти та не могли писати взагалі 29 засуджених [117].

На жаль, сьогодні стан загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, як засіб виправлення засуджених до позбавлення

волі, обумовлений певною проблемністю, що в першу чергу пов'язана не лише з браком належних умов функціонування навчальних закладів при установах виконання покарань ДКВС України, а й умовами воєнного стану в країні, які вкрай обмежили доступ до освіти навіть вільних громадян.

Тому серед актуальних стратегічних проблем на порядку денному ДКВС України сьогодні стоїть питання розширення можливостей для здобуття засудженими формальної (загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої освіти), неформальної та інформальної освіти (у тому числі з використанням дистанційних технологій) [161].

Окремо варто зауважити і на тому, що одними з основних складових процесу виправлення є програми навчання, що спрямовані на успішне засвоєння засудженими до позбавлення волі виправних засобів, поліпшення не лише їхньої поведінки, а й підвищення почуття особистої гідності. Спрямованих на подальше свідоме відновлення засудженого до позбавлення волі в соціальному статусі повноправного члена суспільства та його повернення до загальноприйнятого життя на волі.

Усі засуджені, як справедливо стверджує С. В. Сюр, «повинні заохочуватися до участі в освітніх програмах і програмах професійного навчання» [195, с. 187]. Освітні програми для засуджених, за словами поіменованого автора, мають бути адаптовані не лише до передбачуваного терміну перебування в пенітенціарній установі, а й до умов сьогодення.

Освіта, як вказує А. В. Градецький, «є не лише процесом набуття певних знань і вмінь, а й педагогічним процесом, що має соціальну спрямованість на формування рівня загальної культури, світогляду особистості, її моральних якостей та поведінки. Освіта сприяє подальшій соціальній адаптації, професійному становленню, психологічній стійкості колишніх засуджених, запобіганню рецидивній злочинності в країні» [43, с. 53].

Особливої думки щодо визначення загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених дотримуються О. В. Беца

і О. А. Іванова, які стверджують, «що освіту і професійну підготовку слід відносити передусім не до засобів виправлення, а до засобів забезпечення успішної соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі» [9, с. 35].

Ми не можемо у повній мірі розділити позицію поіменованих вище вчених, зауваживши, що виправлення засудженого, до позбавлення волі безпосередньо залежить від здобуття необхідної освіти, яка буде гарантом до його подальшого працевлаштування після звільнення. У зв'язку з чим виправний процес засудженого до позбавлення волі має формувати його морально-психологічну готовність до життя у нових умовах, у якості повноправного члена суспільства. А останнє, відповідно, особи швидко включитися у суспільний процес після звільнення з установ виконання покарань, що являється доволі складним без отримання відповідної освіти.

Варто зауважити, що загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі характеризується окремою специфікою. Ю. О. Матвєєва і О. М. Конопацька з цього приводу зазначають, що «освітній стандарт стосовно засуджених повинен охоплювати три нормативних компоненти: мінімальну кількість навчальних предметів, які має засвоїти засуджений учень; обов'язкові знання та вміння щодо кожного зі стандартів; рівень моральності (ступінь виправлення)» [106, с. 181].

Створення для засуджених належних умов для отримання освіти має стати дієвим фактором спрямованим на їх виправлення і повернення в суспільство повноправним його членом. А відтак, чим вищий освітній рівень засудженого, тим більше він має можливостей реалізувати себе вільному соціумі.

Освіта, як складова системи основних засобів, виправлення засуджених, являється частиною комплексної національної програми навчання та виховання населення, й до сьогодні залишається невирішеною проблемою. Тому актуальним і зараз являється оновлення змісту освіти, впровадження нових пріоритетних напрямків, основних шляхів реформування, нових технологій виховних

систем, форм і методів навчання та виховання й пошуку шляхів та засобів їх реалізації, які б відповідали сучасним потребам особи і суспільства [52, с. 3].

Нажаль КВК України не передбачає можливості отримання засудженими до позбавлення волі вищої освіти. Таким чином, погоджуючись з позицією І. Г. Богатирьова, ігнорується принцип прямої дії ч. 3 ст. 53 Конституції України про право кожного на конкурсній основі безплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах. Крім того надання засудженим права на отримання вищої освіти є ще одним кроком у напрямку гуманізації кримінально-виконавчої системи [31, с. 75], який на нашу думку сьогодні можливо реалізувати, з огляду на наведене нижче обґрунтування.

Ми вважаємо що після отримання повної загальної середньої та (або) професійної (професійно-технічної) освіти засуджені в повній мірі можуть скористатися передбаченими законом правом на здобуття вищої освіти.

Так, з досвіду Житомирської установи виконання покарань № 8 встановлено, що двоє засуджених до довічного позбавлення волі чотири роки навчалися на заочній формі навчання у Житомирському інституті Міжрегіональної академії управління персоналом за спеціальністю «Управління персоналом і економіка праці» за кошти фізичних осіб (родичів) й, склавши іспити, отримали диплом бакалавра. Навчання засуджених стало можливим завдяки періодичному відвідуванню їх викладачами з тим, щоб надати консультації та завдання для самостійного опрацювання, а згодом їх зібрати для перевірки самостійно або за допомогою адміністрації установи виконання покарань. Як бачимо здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти стало можливим за рахунок спільної праці установ виконання покарань та закладів вищої освіти [184, с. 186].

За даними Департамент з питань виконання кримінальних покарань Міністерство юстиції України, станом на 01.04.2020 у вищих

навчальних закладах за заочною (дистанційною) формою навчання вищу світу отримувала 21 особа, у тому числі: 4 неповнолітні та 5 осіб, засуджених до довічного позбавлення волі [188].

Станом на липень 2023 р вищу освіту здобувають 9 засуджених, зокрема в установах: Західного міжрегіонального управління – 2 особи, Південно-Східного – 3 особи, Північно-Східного – 3 особи та Центрального регіону – 1 особа [124].

В процесі здобуття вищої освіти перше питання стосується проходження зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти (на основі профільної середньої освіти), із встановленої центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки кількості навчальних предметів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету (абз. 2 ч. 7 ст. 47 Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р.) [156].

3 травня 2020 р. Департамент з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України почав співпрацювати з Українським центром оцінювання якості освіти у напрямку врегулювання питання проведенням ЗНО для осіб, засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту. В результаті вже з 24.07.2020 стартувала додаткова сесія ЗНО для ув'язнених [117].

Переходячи до законодавчого обґрунтування мод живості отримання засудженими до позбавлення волі вищої освіти, варто зауважити, що Конституцією України закріплено право кожного на освіту (ст. 53) [82], що стало першоосновою для законодавчого закріплення в абз. 14 ч. 1 ст. 107 КВК України права засуджених одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту [92].

Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону України «Про освіту» (ч. 1 ст. 9) [154] та Закону України «Про вищу освіту» (ч. 4 ст. 49) дистанційна форма здобуття освіти – це індивідуалізований процес здобуття освіти, що відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на основі

сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [132].

Враховуючи специфіку установ виконання покарань та незважаючи на наявні умови воєнного стану, єдиним способом отримання вищої освіти засудженими до позбавлення волі являється дистанційна форма здобуття освіти, що за справедливим твердженням О. О. Прасова не виключає необхідності закріплення на рівні закону можливості здобуття засудженими вищої освіти дистанційно [130, с. 32–33]. У зв'язку чим пропонуємо:

Статтю 125 КВК України доповнити частиною 5 наступного змісту: *«Засуджені можуть здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі за дистанційною формою здобуття освіти»* (курсив наш. – А. Д.).

Разом з тим ми не могли обійти і ряд проблем які значно ускладнюють можливість засуджених до позбавлення волі в отриманні вищої освіти, основними з них являються відсутність належного матеріально-технічного забезпечення, необхідного для впровадження в установи виконання покарань дистанційного навчання здобуття освіти і низький рівень повної загальної середньої освіти та комп'ютерної грамотності засуджених до позбавлення волі.

Як бачимо питання здобуття вищої освіти засудженими до позбавлення волі до сьогодні залишається невирішеним завданням, що передусім ускладнюється не стільки суспільними стереотипами про «закритість» кримінально-виконавчої системи і не з відсутністю у вищих навчальних закладів бажання навчати засуджених, а в більшій мірі недостатньою розробленістю правових, організаційних і науково-методичних засад щодо забезпечення такого виду освіти [106, с. 183].

Підтримуючи позицію Р. І. Петренко варто зауважити, що «засуджені до позбавлення волі, у своїй переважній більшості, дорослі люди, що мають життєвий досвід і відповідні знання, уміння і навички; у багатьох засуджених склався стереотип мислення, ними надбані навички розумової діяльності, при цьому частина засуджених

має помилкові, невірні уявлення, поняття і переконання, особливо у сфері моральності і права; багато засуджених володіють професійним досвідом, знаннями, у тому числі і кримінальними. У процесі навчання у засуджених повинні бути сформовані мотиви-стимули, що спонукають до оволодіння знаннями і надають можливість засвоїти нові види професійної діяльності» [125, с. 67].

Позбавлення волі не може лишити засуджену особу можливості її подальшого розвитку, підвищення рівня освіти чи здобуття інформації. Доведено, що зростання рівня злочинності пропорційне режиму економіки і недолікам у культурі та освіті. У зв'язку з цим важливою і невід'ємною частиною виправного процесу засуджених до позбавлення волі повинен займати процес навчання і освіта як його результат [195, с. 187].

Відсутність трудової спеціальності та суспільно корисних занять досить часто призводить до вчинення нових кримінальних правопорушень, у зв'язку з чим важливе значення у справі виправлення засуджених до позбавлення волі сьогодні займає їх професійна підготовка.

Підтримуючи позицію Н. Г. Калашник варто зауважити, що «загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених є засобом нейтралізації стану фрустрації, компенсує дефіцит спілкування та впливу зовнішнього середовища в установах виконання покарань, надає засудженим можливість переосмислити свої життєві цінності і погляди, відновити втрачені соціальні риси, властиві повноправному члену суспільства, повернутися до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя» [72].

За нашим переконанням, в своїй переважній більшості мета виправлення буде успішною для засуджених з високим освітнім рівнем, здатних не лише засвоїти процес позитивних змін у власній особистості, а й забезпечити собі реальну можливість повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

3.5 Громадський вплив як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк

Реформування кримінально-виконавчої системи України та зміни у кримінально-виконавчому законодавстві відповідно до міжнародних стандартів поводження із засудженими поставили перед Україною завдання створити таку систему виконання і відбування кримінальних покарань засудженими до позбавлення волі, яка б могла визначити пріоритетні умови та засоби для їх виправлення [221, с. 213].

Зі зміною ситуації в країні, у тому числі в умовах воєнного стану, важливим стало не лише забезпечення дотримання принципу законності в процесі реалізації кримінально-виконавчої політики щодо засуджених до позбавлення волі, а й належного забезпечення їх прав, свобод і законних інтересів, гарантованих їм Конституцією України та чинним законодавством [214, с. 160].

Впроваджений 01.04.2004 у вітчизняне кримінально-виконавче законодавство та пенітенціарну практику інститут участі громадськості в процесі виправлення засуджених до позбавлення волі, став не лише найвищим проявом демократії в кримінально-виконавчій сфері, а й гарантом реалізації прав і законних інтересів засуджених.

Будучи задекларованим, у ст. 6 КВК України, як один із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, інститут участі громадськості отримав своє законодавче вираження у виді громадського впливу, у зв'язку з чим об'єднання громадян і медіа, релігійні та благодійні організації, окремі особи в порядку, встановленому КВК і законами України, отримали право як надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи з ними (ч. 1 ст. 25 КВК України), так і здійснювати громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах та слідчих ізоляторах (ч. 2. ст. 25 КВК України) [215, с. 124].

Сучасна громадська діяльність, спрямована на виправлення засуджених до позбавлення волі, представлена у багатьох формах, зокрема: проведення зустрічей, профілактичних бесід, лекційних занять, безпосередній допомозі громади у поліпшенні виробничої бази колоній, організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених, благодійної діяльності тощо [36, с. 257–258]. Додатковий вплив здійснюється через спостережні комісії, громадські ради, окремо народними депутатами України чи головами місцевих рад [100, с. 124].

В кримінально-виконавчому законодавстві не існує визначення громадського впливу, а його законодавче закріплення у якості одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених вітчизняні вчені, у своїй переважній більшості, пов'язують з розширенням інших виправлення і ресоціалізації та надання засудженим суспільної допомоги, як під час відбування покарання так і після звільнення з установи виконання покарань.

Досягнення такої мети нерозривно пов'язано з удосконаленням концептуальної основи громадського впливу і встановлення оптимального співвідношення обсягу застосування до засуджених засобів їх виправлення [214, с. 160].

Не можна залишати поза увагою і той факт, що психологічно-емоційний стан осіб засуджених до позбавлення волі характеризується певним напруженням та відчуженням відносно органів кримінальної та кримінально-виконавчої системи, у зв'язку з чим засудженим легше й продуктивніше отримувати допомогу й поради від громадськості [203, с. 136], а ніж від персоналу установ виконання покарань. Дана позиція знайшла своє окреме підтвердження і за словами 67,2 % опитаних нами респондентів з числа засуджених до позбавлення волі.

Громадський вплив дозволяє підвищити якість роботи персоналу органів і установ виконання покарань, з одного боку, і допомагає належній відкритості та прозорості застосування до засуджених виправних засобів [214, с. 160].

Саме з цією точки зору, за твердженням О. С. Турчини, громадський вплив може стати фундаментом розвитку усіх засобів виправлення і ресоціалізації, адже належна участь громадськості дозволяє впроваджувати освітні програми, допомагати з покращенням психоемоційного та фізичного стану засуджених, і їх професійної реалізації [202, с. 12].

Здійснення громадського впливу щодо засуджених до позбавлення волі, за твердженням поіменованого вище автора, «має свої особливості, обумовлені специфікою установ виконання покарань різного рівня безпеки та криміногенним складом засуджених, які відбувають покарання в окремих із них. У зв'язку з існуванням в суспільстві думки про особливу небезпечність певної категорії осіб, у тому числі засуджених до довічного позбавлення волі, благодійні, а особливо громадські організації, не поспішають надавати посильну допомогу, особливо у сфері моральної та матеріальної підтримки таких засуджених. Варто також зазначити, що поки роль громадськості у житті засуджених, особливо тих, які тримаються в установах з достатньо високим рівнем ізоляції від зовнішнього світу, не має системного та ефективного характеру. Зрозуміло, що такий стан справ не зовсім відповідає принципам, проголошеним у КВК України, адже засуджені до позбавлення волі об'єктивно залишаються слабшою стороною за органи й установи виконання покарань, а тому громада повинна йти назустріч таким засудженим, а не навпаки» [202, с. 6].

З огляду на викладене вважаємо, що діяльність громадських організацій сьогодні потребує значного переосмислення не лише методів, а і напрямків роботи із зазначеною категорією осіб.

Разом з тим варто зауважити що громадський вплив здійснюється не лише через залучення до участі у процесі виправлення засуджених до позбавлення волі громадських організацій. Окрему роль у забезпеченні даного процесу віднесено представникам релігійних організацій, які здійснюють свій вплив на засуджених шляхом надання духовної допомоги останнім.

В установах виконання покарань функціонують храми, каплиці, молитовні кімнати., продовжується будівництво і облаштування нових культових споруд. Близько трьох тисяч священнослужителів і волонтерів різних церков і релігійних організацій регулярно відвідують установи виконання покарань та місця попереднього ув'язнення [34, с. 259].

Засуджені отримали право на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК України [92].

Позитивно оцінюють вплив на процес виправлення представників релігійних організацій 68,2% опитаних нами респондентів з числа засуджених до позбавлення волі та 38,6% персоналу установ виконання покарань.

За справедливим твердженням І. Г. Богатирьова «громадськість сьогодні повинна не тільки здійснювати моніторинг дотримання прав засуджених, а й виявляти слабкі місця в організації виконання покарань, сприяти усунуванню недоліків і надавати методичну, фінансову та іншу підтримку, адже часто зауваження, які іноді робляться громадськістю, адміністрація конкретної установи виконання покарань не в змозі усунути самотійно. Тому варто не тільки співпрацювати з виправною установою, а й проводити комплексну політику на рівні державних інституцій» [202, с. 157]. Низький рівень участі громадськості в процесі виправлення засуджених до позбавлення волі окремо відзначили і 72,6% опитаних нами респондентів з числа уповноваженого персоналу установ виконання покарань.

Узагальнення викладеного дозволяє нам зробити попередній висновок, що громадський вплив як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі здійснюється через широке кола суб'єктів, яке складають: громадяни, представники релігійних і благодійних організацій та місцевих громад, які здійснюють свій вплив на засуджених шляхом надання різного роду матеріальної, моральної

та духовної допомоги [214, с. 162], спрямованої на виправлення засуджених і проведення соціально-виховної роботи з ними.

На відміну від громадського впливу, громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах та слідчих ізоляторах здійснюють спостережні комісії, що діють на підставі КВК України та Положення «Про спостережні комісії» затвердженого Постановою КМ України від 01.04.2004 № 429 [148], а у виховних колоніях – піклувальними радами. У випадках, встановлених КВК України та законами України, громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань можуть здійснювати громадські об'єднання [92].

За результатами вивчення наукової літератури, встановлено що громадський контроль здійснюється у таких основних напрямках:

- визначення предмету окремого виду соціального моніторингу;
- забезпечення за допомогою специфічних методів і інструментів руху об'єкта в заданому напрямі;
- виявлення і припинення відхилення від соціально визначеної поведінки [1, с. 6–7].

А. М. Гриненко наголошує, що контроль виступає одним із індикаторів дотримання соціальної справедливості [46, с. 106–107].

Спостережні комісії відіграють значну роль в процесі виправлення засуджених до позбавлення волі, приймаючи безпосередню участь у вирішенні питань:

- зміни умов тримання засудженого шляхом переведення його до іншої структурної дільниці в межах однієї колонії (ч. 2 ст. 100 КВК України) [92];
- зміни умов тримання засуджених шляхом переведення його до виправної колонії (сектору) іншого рівня безпеки (ч. 2 ст. 100 КВК України) [92];
- доцільності застосування стягнення до осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі (ч. 3 ст. 135 КВК України) [92];

– надання та скасування права на проживання жінок, засуджених до позбавлення волі, за межами виправної колонії (ч. 1 ст. 142 КВК України) [92].

Одним із видів контролю над публічною владою, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань, є соціальний (громадський, цивільний демократичний тощо) контроль, який, здійснюють спостережні комісії та на переконання С. А. Косінова, виступає складовим елементом механізму соціального управління [84, с. 772].

Спостережні комісії здійснюють громадський контроль за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань у взаємодії з громадськими об'єднаннями.

Діяльність спостережних комісій координується органами, що їх утворили, та спрямовується на виконання завдань, передбачених Положенням про спостережні комісії [148].

Проведений аналіз Положенням про спостережні комісії надав нам змогу виокремити з поміж інших основними завдання спостережних комісій, спрямовані на забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі, а саме:

1) організація та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;

2) проведення регулярних відвідувань установ виконання покарань з метою здійснення контролю та проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;

3) сприяння органам і установам виконання покарань у створенні належних умов для тримання засуджених, їх матеріально-побутовому та медико-санітарному забезпеченню, здійсненню оздоровчо-профілактичних заходів, підготовці засуджених до звільнення, залученню до такої діяльності громадських та благодійних організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого

самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян;

4) інші завдання у сфері організації та здійсненні громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань (ст. 3 «Положення про спостережні комісії») [148].

Відповідно до останніх змін в ст. 3 «Положення про спостережні комісії») [148] стала норма, яка передбачає, що «на період воєнного стану спостережною комісією може бути прийняте рішення про припинення відвідувань установ виконання покарань» [148]. При цьому слід мати на увазі, що зазначена норма не цілком кореспондується із змістом ч. 2 ст. 25 КВК України, у якій мова ведеться про громадський контроль лише за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань, тобто у Положенні порушено принцип верховенства права, що закріплений в ст. 8 Конституції України. І хоча, законні інтереси та основні свободи (а, саме вони є предметом громадського контролю згідно вимог п. 1 ч. 1 ст. 3 Положення про спостережні комісії [148]) є невід'ємною складовою правового статусу засуджених, безпосередньо у законі вони не визначені як об'єкти діяльності громадськості (зокрема, у ч. 2 ст. 25 КВК).

Виходячи з цього, логічно було б ч. 2 ст. 25 КВК доповнити словосполученням «громадський контроль за дотриманням основних свобод і законних інтересів засуджених» та викласти норму у новій редакції.

Такий підхід обумовлений у тому числі і змістом цих понять. Так, під «законними інтересами засуджених» учені розуміють на законодавчому рівні правомірні прагнення засуджених до володіння тими чи іншими благами. При цьому, як показали результати вивчення наукової літератури, класифікація «законних інтересів засуджених» здійснюється за різними критеріями. Зокрема, за соціально-політичним призначенням вони поділяються на:

а) законні інтереси, спрямовані на отримання пільг (як от: додаткове право, яке надається вагітним жінкам та інвалідам для

придбання ними продуктів харчування і предметів першої необхідності) (ст. 115 КВК);

б) законні інтереси, спрямовані на отримання заохочення (як от: щодо зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі згідно вимог ст. 100 КВК);

в) законні інтереси, які не є ні заохоченням, ні пільгами для засуджених (як от: право засуджених на працю (ст. 118 КВК), яке в умовах УВП у сьогоднішній день не може бути забезпечено з об'єктивних причин).

Одним із основних завдань спостережних комісій, сьогодні залишається проведення регулярних відвідувань установ виконання покарань з метою здійснення контролю та проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань [112].

Ця процедура, за твердженням Г. М. Мар'яновського, «має за мету дотримання прав засуджених, оскільки така правозастосовча діяльність веде до зміни їх правового статусу. На цьому етапі роботи спостережна комісія повинна виважено підійти до вивчення особистості засудженого, адже це має значення для прийняття рішення з розглядуваного питання. Для цього члени комісії відвідують кримінально-виконавчі установи, вивчають особові справи засуджених, ведуть бесіди, здійснюють, так би мовити, пізнавальний процес оцінки їх особистості» [104, с. 68].

Зокрема, за інформацією Офісу генерального прокурора, у минулому році в установах попереднього ув'язнення ДКВС України в'язнями допущено понад 26 тис. порушень режиму тримання під вартою, з них трохи більше 9 тис. – зберігання заборонених предметів, що є наслідком неналежної організації обшукової роботи і нагляду за засудженими та ув'язненими.

Про це також свідчить вилучення понад 22 тис. грн, майже 7 тис. мобільних телефонів, понад 21 тис. л спиртовмісної рідини та майже 4 кг наркотичної речовини, 6,5 тис. колючо-ріжучих предметів. Як наслідок, через вживання наркотичних засобів двоє в'язнів померли та зафіксовано 12 випадків вживання засудженими

алкоголю. Потребує покращання індивідуальна профілактична, соціально-виховна, психологічна робота та стан нагляду за засудженими, які вчиняють злісні порушення режиму та перебувають на профілактичних обліках.

Незважаючи на задеклароване право голови, заступника голови та членів спостережної комісії, які здійснюють організацію громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань, без спеціального дозволу (акредитації) в будь-який час безперешкодно відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю та проведення перевірок (ч. 1 ст. 24 КВК України) [92], до сьогодні діяльність у сфері забезпечення громадського контролю бажає кращого.

За результатами дослідження окремої уваги викликала процедура підбору членів спостережних комісій. Варто наголосити на тому, що в кримінально-виконавчій практиці більшість складу таких комісій формується на «добровільно-примусовій основі», в основному з представників органів місцевої влади, що робить їх діяльність у більшості випадків формальною. Тому, на справедливе переконання О. О. Шкути, варто обов'язково залучати до роботи цих комісій представників недержавних організацій, а також долучати членів різного роду правозахисників [214, с. 164]. Як слушно зауважує І. С. Яковець, залучення різних груп громадського суспільства в процес реформування кримінально-виконавчої системи є невід'ємною частиною гуманізації та демократизації системи, забезпечує її відкритість і прозорість [224, с. 27].

Вітчизняні вчені переконані, і ми поділяємо їх думки про те, що саме відвідування установ виконання покарань являється результатом дієвого громадського контролю [66, с. 36]. Так, наприклад, під час візиту до Первомайської виправної колонії моніторингової групи було встановлено, що «засуджені залякані, а в установі відсутня практика оскарження дій (бездіяльності) адміністрації. В установах виконання покарань існує практика приниження людської гідності [127, с. 136]. Під час прибуття останнього етапу

в кількості восьми осіб, всіх їх по черзі примушували в присутності адміністрації мити туалет, весь процес чого знімався на відео. До осіб, які відмовлялись це робити, були застосовані репресивні заходи. Зі слів опитаних засуджених, всі без винятку новоприбулі засуджені мають мити туалет під запис на камеру» [176].

Засоби масової інформації досить обмежено висвітлюють події, що стосуються сфери виконання кримінальних покарань, хоча їх діяльність сприяє: залученню більшої кількості потенційних партнерів у різних сферах діяльності кримінально-виконавчих установ; інформуванню громадськості про реальний стан у кримінально-виконавчій системі, зміні уявлень суспільства та громадської думки про засуджених [45, с. 16–17].

За справедливим твердженням вітчизняних вчених (О. В. Анпілогов, Ю. В. Кутепов, І. С. Яковець, К. А. Автухов) громадський контроль буде результативним лише тоді коли моніторингова група буде здійснювати моніторинг з метою не тільки стану дотримання прав засуджених до позбавлення волі, а і вивчати процес їх виправлення. Найцінніше у моніторингу, за словами поіменованих вище вчених, це те, як виправлення впливає на правослухняну поведінку засудженого під час відбування ними покарання [66, с. 36].

За справедливим твердженням М. В. Туленкова, контроль забезпечує збереження соціальної системи та її розвитку, а також упорядкування її структури, взаємодію з навколишнім середовищем та досягненням мети її подальшого розвитку [201, с. 3], що вкрай важливо при здійсненні процесу виправлення засуджених до позбавлення волі, а особливо в умовах реформування кримінально-виконавчої системи.

Таким чином, можна констатувати, що громадський контроль – це необхідний та, одночасно, невід’ємний елемент державного політичного режиму у всіх демократичних державах, що має стати «своєрідним» стимулом і фундаментом реформ в нашій державі, зокрема й у сфері виконання покарань. Як у зв’язку з цим вірно зазначила О. М. Семьоркіна, розвинуте громадянське

суспільство – це одна з ключових умов демократичного врегулювання відносин між державою та її суспільними інституціями, враховуючи, що досі зазначена проблематика була предметом філософських та політичних дискусій [183].

О. О. Томкіна справедливо зазначає, що контроль є конструктивним та необхідним елементом управління та засобом реалізації принципу доброчесності державної влади [198, с. 72–73], що є характерним і для процесу виправлення засуджених до позбавлення волі.

На жаль, громадська діяльність на сьогодні здійснюється виключно з приватної ініціативи ентузіастів, хоча має важливе значення для правильного функціонування державних інституцій, а отже мала б отримувати фінансове сприяння від держави за зразком Німеччини, Великобританії, Нідерландів, країн Скандинавії та як наслідок реалізовувати більш складні і необхідні проєкти [202, с. 12].

Незважаючи на різноманітність форм участі громадськості в процесі виправлення засуджених, на жаль доводиться констатувати, що сьогодні громадський вплив, як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі є вкрай нереалізованим, що, за твердженням В. В. Кондратишиної, у першу чергу пов'язано з тим, що «незважаючи на щорічне збільшення кількості зареєстрованих громадських організацій, як у суспільстві, так і у сфері виконання кримінальних покарань відсутня чітка структуризація громадських інститутів, їх соціальна спрямованість на вирішення наявних проблем, завдань тощо; імперативний метод регулювання кримінально-виконавчих відносин, що є пріоритетним між персоналом органів і установ виконання покарань та засудженими, безпідставно розповсюджений у відносинах перших і громадських організацій як на практиці, так і на законодавчому рівні; порушуючи принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, нормативно-правові акти КВС України безпідставно звужують права громадських формувань на участь у передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань, зводячи її в основному до надання допомоги засудженим у питаннях продовольчого, комунально-побутового

й подібного характеру; неналежна власна правова база, що регулює відносини між органами й установами виконання покарань і громадськими інституціями (відсутність договорів, угод, спільних програм, концепцій тощо)» [77, с. 190].

На підставі викладеного можемо констатувати, що громадських організацій і окремих осіб, спрямована на забезпечення громадського впливу відносно засуджених до позбавлення волі сьогодні потребує перезавантаження. Адже громадськість має не лише здійснювати моніторинг щодо забезпечення прав і законних інтересів засуджених, а й виявляти слабкі сторони в організації виправного процесу, сприяти усуванню його недоліків та надавати всебічну допомогу уповноваженому персоналу установ виконання покарань щодо забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі.

Висновки до третього розділу

1. Надана кримінально-виконавча характеристика засобів виправлення засуджених до позбавлення волі доводить, що досягнути позитивного результату у виді виправлення засуджених, які перебувають в умовах ізоляції від суспільства, неможливо без забезпечення пенітенціарної функції виправного процесу, реалізація якого має відбуватися шляхом комплексного (у поєднанні з додержанням прав і добровільним виконанням обов'язків засудженими до позбавлення волі) застосуванням основних засобів виправлення засуджених.

2. Встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим) є основоположним у системі засобів виправлення засуджених до позбавлення волі і являє собою комплекс заходів виправного характеру, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів засуджених, а також їх правообмежень, пов'язаних з процесом відбування покарання у виді позбавлення волі. Це необхідна умова соціальної адаптації засудженого до перебування у виправній колонії відповідного рівня безпеки.

3. У сучасних умовах, особливо в умовах воєнного стану, в Україні організація суспільно корисної праці засуджених до позбавлення волі повинна максимально відповідати організації та методам роботи в постпенітенціарному суспільстві, що спрямовані не лише на досягнення позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, а і його свідоме відновлення в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя.

4. За результатами дослідження встановлено, що соціально-виховна робота в установах виконання покарань переважно здійснюється не на професійному рівні, що, за словами опитаних нами респондентів з числа персоналу установ виконання покарань ДКВС України, в системі засобів виправлення засуджених до позбавлення волі відносить її на останнє місце, характеризуючи не як основний, а більше як допоміжний засіб, спрямований на забезпечення інших основних засобів виправлення засуджених (режиму, суспільно корисної праці, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання).

5. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі є одним із найдієвіших чинників. Воно не лише спрямоване на виправлення засудженого, а і є запорукою повернення засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Обґрунтовано реалізацію можливості здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти за дистанційною формою, шляхом внесення змін до КВК України.

6. Виправлення засуджених сьогодні має стати комплексним загальнодержавним завданням, у вирішенні якого, крім персоналу установ виконання покарань, мають брати реальну участь як державні, так і недержавні органи та громадські організації, долучаючись до виправного процесу, а не обмежуючись громадським впливом на діяльність кримінально-виконавчої системи.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає в розробленні кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк. Одержані результати дають підстави для таких висновків і пропозицій:

1. Аналіз стану та методології наукового дослідження засвідчили недостатність вивчення порушеної проблеми, що виявляється в майже відсутності сучасних і фундаментальних наукових досліджень, що повною мірою розкривали б зміст кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Методологічною базою наукового пошуку стала сукупність основоположних принципів, ідей, методів та прийомів наукового пізнання, що у своїй сукупності надали змогу на належному науково-методологічному рівні провести комплексне й системне дослідження кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк та створили відповідні передумови для розв'язання поставлених завдань.

2. Вивчення генезису виправлення засуджених до позбавлення волі дало змогу виокремити його основні періоди, а саме:

1) каральний період (друга половина XVIII ст. – перша половина IX ст.), протягом якого мета покарання проходить шлях від кари й відплати за вчинений злочин до зародження ідеї виправлення засудженого. Для цього періоду стали характерними прогресивні гуманістичні ідеї Д. Говарда, Ч. Беккарія та І. Бентама, якими була започаткована класична концепція пенітенціарної системи, що, у свою чергу, зробила значний поштовх до зародження

та формування в російській імперії на державному рівні ідеї виправлення засуджених і гуманного ставлення до них;

2) філантропічний період (кінець IX ст. – початок XX ст.), відзначився першими спробами законодавчого закріплення виправлення засуджених як складової мети покарання, результатом чого стала діяльність Товариства піклування про тюрми, головною метою якого було досягнення морального виправлення засуджених до позбавлення волі та покращення стану місць ув'язнення.

Основоположними в процесі філантропічного періоду стали два законодавчих акти («Звід установ та статутів про утримуваних під вартою і засланих» (1832), «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (1845 р.)), що по праву можна вважати першими кримінально-виконавчим та кримінальним кодексами російської імперії, результатом упровадження яких стало закріплення на законодавчому рівні ідеї виправлення засуджених до позбавлення волі;

3) політико-репресивний період (1922–1953 рр.) проходив у боротьбі з так званими «класовими ворогами», для нього характерні не лише політичні репресії в суспільстві, а й фактична ліквідація прогресивної системи відбування покарань у виді позбавлення волі. Із встановленням з кінця 1930-х до початку 1950-х рр. тоталітарного сталінського політичного режиму виправлення засуджених до позбавлення волі як мета покарання набуло лише формального характеру;

4) виправно-трудоий період (1956–2003 рр.), започаткований 14.05.1956 прийняттям Президією ВР УРСР Постанови «Про перегляд кодексів законів УРСР» та затвердженням Радою Міністрів СРСР в 1958 р. загальносоюзного Положення «Про виправно-трудоі колонії і тюрми», метою створення яких стало виправлення та перевиховання засуджених через залучення останніх до праці.

Цей період був відзначений прийняттям двох фундаментальних законодавчих актів: Кримінального кодексу Української РСР від 28.12.1960, який з-поміж кари за вчинений злочин метою покарання проголосив виправлення і перевиховання засуджених, та Виправно-трудоого кодексу УРСР від 23.12.1970, метою якого

стало забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але виправляло та перевиховувало засуджених;

5) сучасний період (01.01.2004 – наш час) започаткований набранням чинності Кримінально-виконавчим кодексом України, яким уперше було визначено не лише поняття «виправлення засудженого», а й законодавчо закріплено, що виправлення засудженого є необхідною умовою його ресоціалізації.

А зміни, викликані прийняттям КК України, КВК України, Закону України «Про Державну кримінальну виконавчу службу України», ратифікацією Україною низки міжнародних актів та проголошенням державних програм і стратегій у пенітенціарній сфері, заклали потужний фундамент подальшого реформування кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну систему нового європейського зразка, однією з першооснов реалізації якого стало виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

3. Результатом вивчення міжнародного досвіду виправлення засуджених до позбавлення волі стало виокремлення кращих його пенітенціарних практик з метою подальшої імплементації їх у вітчизняне кримінально-виконавче законодавство та практику діяльності органів і установ виконання покарань щодо виправлення засуджених до позбавлення волі, що окремо кореспондує з європейським вибором реформування кримінально-виконавчої системи України та її трансформацією в пенітенціарну систему нового європейського зразка.

4. Дослідження поняття та змісту кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк надало змогу встановити, що за роки незалежності України вітчизняна наука кримінально-виконавчого права так і не надала реального обґрунтування необхідності впровадження в кримінально-виконавче законодавство терміна «кримінально-виконавчі засади». У зв'язку із цим сучасне реформування кримінально-виконавчої системи

України та її трансформація в пенітенціарну систему нового європейського зразка вимагає від науки кримінально-виконавчого права не лише законодавчого закріплення поняття «кримінально-виконавчі засади», а й адекватного розуміння запропонованої дефініції «виправлення засуджених до позбавлення волі» та можливості впровадження останньої в новий Пенітенціарний кодекс України.

У зв'язку із цим на підставі сформульованих ознак запропоновано таке авторське визначення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі: *це система множинних елементів, які забезпечуються нормативно-правовими актами (національними або міжнародними), з метою реалізації персоналом установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, іншими недержавними інституціями комплексу засобів, спрямованих на виправлення засуджених до позбавлення волі в період їх соціалізації, ресоціалізації та реінтеграції в суспільство.*

5. У процесі дослідження нормативно-правового забезпечення кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі встановлено, що на різних етапах розвитку інституту виконання покарання у виді позбавлення волі організаційно-правові засади функціонування установ виконання цього виду покарання змінювалися, а їх реалізація була спрямована на поступову еволюцію національних елементів організаційно-правового забезпечення виконання покарання у виді позбавлення волі шляхом трансформації кримінально-виконавчого законодавства України в пенітенціарне.

6. На основі дослідження суб'єктів кримінально-виконавчих засад виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк виокремлено та докладно схарактеризовано саме тих з них, які безпосередньо беруть участь у реалізації процесу виправлення засуджених до позбавлення волі, а саме: заступника начальника установи виконання покарань із соціально-виховної та психологічної роби ДКВС України, начальника відділення соціально-виховної та психологічної роби ДКВС України й психолога установи виконання покарань ДКВС України.

Окремо набула підтвердження гіпотеза щодо того, що процес виправлення засуджених до позбавлення волі потребує приведення його у відповідність до реалій сьогодення. У зв'язку із цим нагально важливим у сучасному виправному процесі таких засуджених є врахування ряду важливих умов щодо забезпечення з боку уповноваженого персоналу установ виконання покарань ДКВС України виправлення засуджених до позбавлення волі, а саме:

- обов'язкове подолання уповноваженим персоналом органів і установ виконання покарань ДКВС України формального підходу до процесу виправлення засудженого за період відбування ним кримінального покарання та визначення ступеня його виправлення;
- урахування під час здійснення виправного процесу із засудженим широкої різноманітності ознак просування особи до розуміння (усвідомлення) необхідності законослухняної поведінки;
- недоцільність зведення оцінювання змін, що відбуваються в особистості засудженого, до простого арифметичного сумування цифрових даних;
- необхідність винесення висновку про виправлення засудженого на підставі результатів систематичного спостереження та вивчення його особистості протягом усього періоду відбування призначеного судом покарання;
- застосування визначених критеріїв і показників виправлення засудженого з урахуванням психологічних особливостей особистості кожного засудженого окремо.

7. У процесі наукового дослідження доведено, що режим є основним у системі засобів виправлення засуджених до позбавлення волі. Саме виправлення засуджених, а не їх ресоціалізації, і торкається останньої лише в частині соціальної адаптації засуджених до умов виконання / відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі, на чому окремо також наполягають 67% опитаних респондентів з числа персоналу установ виконання покарань ДКВС України. У зв'язку із цим під режимом як засобом виправлення засуджених до позбавлення волі запропоновано

розуміти встановлений нормами кримінально-виконавчого права комплекс заходів виправного характеру, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів засуджених, а також їх правообмежень, пов'язаних з процесом відбування покарання у виді позбавлення волі, що є необхідною умовою соціальної адаптації засудженого до перебування у виправній колонії відповідного рівня безпеки.

8. Проведене дослідження доводить, що сьогодні суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі з основного засобу їх виправлення поступово перетворюється на просто трудову зайнятість засуджених. Причиною такого стану справ є той факт, що в обов'язковому порядку засуджений залучається до праці лише у випадках наявності в нього непогашеної заборгованості за виконавчими документами і при виконанні робіт із самообслуговування та благоустрою колонії.

Відсутність модернізації виробництва, що пов'язано з катастрофічним браком фінансування установ виконання покарань ДКВС України, унеможливає забезпечення повної трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі, навіть тих, хто бажає працювати, а відтак, і належний процес їх виправлення та його підтвердження, адже суспільно корисна праця засуджених усе ще залишається одним з основних критеріїв визначення ступеня виправлення засуджених до позбавлення волі, забезпечення якого дає їм можливість реалізувати власне право на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким відповідно до ст. 81, 82 КК України.

9. За результатами дослідження встановлено, що соціально-виховна робота як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі виконує не стільки основну, скільки допоміжну функцію, спрямовану на забезпечення інших засобів виправлення засуджених (режиму, суспільно корисної праці, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання), що знайшло окрему підтримку в словах опитаних респондентів з числа персоналу установ виконання покарань, які соціально-виховну роботу як основний

засобів виправлення засуджених до позбавлення волі поставили на останнє місце в списку.

Проведений аналіз досліджуваного інституту надав можливість виділити основні сучасні проблемні моменти його забезпечення та реалізації, а саме: брак висококваліфікованих працівників соціально-психологічної служби; формальний підхід до соціально-виховної й психологічної роботи із засудженими; залишковий принцип уваги до відділів соціально-виховної та психологічної роботи; необхідність розширення переліку інструментів, форм соціально-виховної й психологічної роботи із засудженими.

10. Реалізація засудженими права на освіту позитивно впливає не лише на процес їх виправлення в місцях позбавлення волі, а й можливість повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Сьогодні освітній процес в установах виконання покарань, як і у вільному соціумі, супроводжується значними проблемами, що пов'язано не лише з браком належних умов функціонування при установах виконання покарань ДКВС України навчальних закладів, а й умовами воєнного стану в країні. Тому серед актуальних стратегічних питань, що підлягають вирішенню в найближчій перспективі, має стати розширення можливостей для здобуття засудженими формальної (загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої освіти), неформальної та інформальної освіти (у тому числі з використанням дистанційних технологій).

Оцінюючи конституційне право громадян безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ч. 3 ст. 53 Конституції України), обґрунтовано можливість реалізації засудженими до позбавлення волі права на здобуття вищої освіти шляхом внесення законодавчих змін, а саме ст. 125 КВК України доповнити ч. 5 такого змісту: *«Засуджені можуть здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі за дистанційною формою здобуття освіти»*.

11. Враховуючи те, що громадськість має не лише здійснювати моніторинг щодо забезпечення прав і законних інтересів засуджених до позбавлення волі, а й виявляти слабкі сторони в процесі виправлення, сприяти усунуванню його недоліків та надавати всебічну допомогу уповноваженому персоналу установ виконання покарань щодо забезпечення виправлення засуджених до позбавлення волі, варто констатувати, що діяльність об'єднань громадян та медіа, релігійних і благодійних організацій, окремих осіб, спрямована на забезпечення громадського впливу щодо засуджених до позбавлення волі, сьогодні потребує перезавантаження.

12. Для уникнення суперечностей варто зазначити, що, незважаючи на наявність законодавчо закріпленої пенітенціарної пробації (ст. 8 Закону України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII), її не можна зарахувати до основних засобів виправлення засуджених до позбавлення волі, адже остання являє собою підготовку осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання, і стосунку до виправлення засуджених не має, будучи основним засобом виключно ресоціалізації.

13. Виправлення засуджених до позбавлення волі сьогодні має стати оптимальним завданням, що підлягає вирішенню персоналом установ виконання покарань ДКВС України та іншими уповноваженими на його здійснення суб'єктами й може бути реалізовано лише тоді, коли під впливом покарання та вжитих виправних заходів у свідомості засуджених відбудуться реальні позитивні зміни, спрямовані на створення в них готовності до самокерованої правослухняної поведінки. Вказане завдання може бути вирішено лише тоді, коли засуджений у процесі відбування покарання свідомо стане на шлях самокерованої правослухняної поведінки, захоче та зможе добровільно дотримуватись елементарних вимог загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 1999. 38 с.
2. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 240 с.
3. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2006. 17 с.
4. Бадира В. А., Денисова Т. А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі : монографія. Запоріжжя, 2009. 168 с.
5. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 189 с.
6. Березньов М. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання як основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2016. Вип. 21. С. 232–235.
7. Березовська Н. А. Покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 243 с.
8. Беца О. В. До питання про створення служби пробації в Україні. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 34–41.
9. Беца О., Іванова О. Про розробку політики держави у сфері реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. № 1. С. 23–37.

10. Беца О., Панасюк М., Шкадюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні : навч. посіб. / за ред. О. В. Беци. Київ : Леся, 2003. 116 с.

11. Богатирьов А. І. Запобігання професійній деформації у персоналу місць несвободи : монографія / за заг. ред. д-ра психол. наук, проф. В. С. Медведєва. Київ : Дакор, 2016. 198 с.

12. Богатирьов І. Національна програма трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України: проект. *Юридичний вісник України*. 2020. № 3 (1280). С. 11.

13. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 500 с.

14. Богатирьов І. Г. Нариси становлення пенітенціарної системи України у працях вітчизняних вчених наукової школи «Інтелект» : монографія. Київ : Дакор, 2021 242 с.

15. Богатирьов І. Г. Наукова обґрунтованість проблематики виправлення засуджених в місцях несвободи в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 1 (86). С. 26–31.

16. Богатирьов І. Г. Розробка та прийняття Пенітенціарного кодексу України в контексті реформування пенітенціарної системи: міф чи реальність. *Публічне право*. 2016. № 4. С. 157–164.

17. Богатирьов І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 312 с.

18. Богатирьов І. Г. Чи потрібно реформувати кримінально-виконавчу інспекцію у службу пробації? *Віче*. 2007. № 2. С. 15–17.

19. Богатирьов І. Г., Богунов С. О., Дука О. А., Зінченко С. А., Копотун І. М., Фрейман Г. О. Пенітенціарна система України: історія та сучасність: Видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / за заг. ред. О. В. Лісідкова. Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. 268 с.

20. Богатирьов І. Г., Василяка Д. К., Шкута О. О. Теорія і практика виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають

покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : навч. посіб. Київ : Дакор, 2014. 176 с.

21. Богатирьов І. Г., Копотун І. М., Пузирьов М. С. Порівняльне кримінально-виконавче право : навч. посіб. / за заг ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2013. 140 с.

22. Богатирьов І. Г., Лісіцков О. В. Кримінально-виконавче право України : підручник. 2-ге вид. Київ : Дакор, 2014. 376 с.

23. Богатирьов І. Г., Лучко С. В., Пузирьов М. С. Соціальна робота із засудженими в Україні. Київ : Дакор, 2013. 200 с.

24. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С., Шкута О. О. Доктрина пенітенціарного права України : монографія. Київ : Дакор, 2017. 236 с.

25. Богатирьова О. І. Кримінально-виконавчою інспекція як суб'єкт виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 250 с.

26. Богатирьова О. І. Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2014. 36 с.

27. Богатирьова О. І. Служба пробації як аналог кримінально-виконавчої інспекції : монографія. Київ : Леся, 2012. 320 с.

28. Богатирьова О. І. Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні : монографія. Київ : Дакор, 2013. 368 с.

29. Богатирьова О. І., Колодчина А. Л. Прокуратура як суб'єкт реалізації Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2021. 198 с.

30. Богатирьова О. І., Олефір Л. І. Застосування пробації в Україні: теорія і практика : навч. посіб. / за ред. проф. І. Г. Богатирьова. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 208 с.

31. Богатирьова О. І., Сюр С. В. Реалізація прав осіб, засуджених до позбавлення волі, на отримання освіти в умовах реформування пенітенціарної системи України : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. 126 с.

32. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2008. 180 с.

33. Брошко І. М. Кримінально-виконавчі засади матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі на певний строк : дис. ... д-ра філософії : 081 – «Право». Чернігів, 2024. 282 с.

34. Василик В. В. Виправлення та ресоціалізація засуджених до позбавлення волі в системі засобів реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (20). С. 33–39.

35. Василенко К. І. Особливості участі громадських інституцій у виховному процесі із засудженими до позбавлення волі. *Гендерні детермінанти вчинення насильства у сім'ї та правові основи протидії* : матеріали міжнар. інтернет-конф. (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2015 р.). Івано-Франківськ, 2015. С. 256–260.

36. Василенко К. І. Теоретико-прикладні засади соціально-виховної роботи в системі основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених у виправних колоніях. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 54–61.

37. Взаємовідносини пенітенціарного персоналу і засуджених. Вимоги, стандарти перспективи... Чернігів : Десна, 2012. 80 с.

38. Виправно-трудовий кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 23.12.1970 № 3325-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>

39. Висновки і рекомендації Комітету ООН проти катувань: Україна. Розгляд доповідей, поданих державами-учасницями 21 листопада 2001 року. *Аспект* : інформаційний бюлетень. 2002. № 1 (6). С. 27–28.

40. Висновки Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) щодо заяви України на вступ до Ради Європи. URL: <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/article>

41. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк : Глорія Трейд, 2012. 864 с.

42. Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

43. Градецький А. В. Освіта як засіб виправлення засуджених. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2015. № 1 (47). С. 51–55.

44. Гребеньков Г. В., Назимко Є. С. Методологія кримінально-правових досліджень : наук.-практ. посіб. Донецьк : Цифрова типографія, 2012. 134 с.

45. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2006. 22 с.

46. Гриненко А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянської академії*. 2009. № 112. Вип. 99. С. 104–107.

47. Гритенко О. А. Теоретико-правові концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 2020. 36 с.

48. Гритенко О. А. Теоретико-правові, концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі : дис. ... д-ра юрид. наук / Одеський держ. ун-т внутр. справ, Одеса, 2020. 492 с.

49. Денисов С. Ф., Алієв Р. В. Концептуальні основи правового регулювання виконання покарань у рамках Модельного кримінально-виконавчого кодексу. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 22 трав. 2015 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 159–160.

50. Денисова Т. А. Покарання і кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : КМУ, 2007. 288 с.

51. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2007. 340 с.

52. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Київ : Райдуга, 1994. 62 с.

53. Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/43652431>

54. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 343. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-p>

55. Дзюман О. В. Проблеми реалізації соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань. *Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань* : зб. матеріалів міжнар. науково-практичної конференції (Чернігів, 21 груд. 2006 р.). Чернігів, 2007. С. 34–36.

56. Долгов А. Г. Порівняльний аналіз Українського та польського законодавства у сфері реформування пенітенціарної системи до законодавства Європейського Союзу щодо виправлення засуджених до позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 419–425. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/61.pdf

57. Долгов А. Г. Формування та реалізації програм виправлення та ресоціалізації засуджених в місцях несвободи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки*. 2023. Вип. 6. С. 15–19. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/406/371>

58. Донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22 березня 1761 р. гетьману Кирилу Розумовському. ЦДІАК України / Фонд «Канцелярія гетьмана Розумовського» № 269. Оп. 1. Д. 3662. Л. 41, 63.

59. Дрижак В. В. Пенітенціарна педагогіка : навч. посіб. Чернігів : ЧЮК ДДУ ПВП, 2009. 270 с.

60. Європейська інтеграція : навч. посіб. / за ред. С. В. Федонюка, В. Й. Лажніка. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 760 с.

61. Європейські пенітенціарні правила. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
62. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=215627
63. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=225262
64. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=241804
65. Загальна декларація з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
66. Загальні засади діяльності спостережних комісій : наук.-практ. посіб. / О. В. Анпілогов, Ю. В. Кутепов, І. С. Яковець, К. А. Автухов ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2014. 284 с.
67. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.
68. За результатами перевірки, Київський СІЗО – лідер за кількістю порушень. URL: <https://zib.com.ua/ua/157506.html>
69. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків, 2011. 323 с.
70. Іваньков І. В. Роль і значення першої кодифікації виправно-трудового законодавства в Україні для організаційно-правових засад діяльності органів та установ виконання покарань. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2005. № 10. С. 351–358.
71. Історичний розвиток пенітенціарної системи України: Головна Загальна інформація. Історія розвитку пенітенціарної системи України. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=45660&cat_id=45331
72. Калашник Н. Г. Освіта як найважливіший чинник формування світогляду підлітків правопорушників в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <http://www.n-kalashnik.com.ua/44>

73. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.

74. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір : монографія. Миколаїв : Іліон, 2011. 504 с.

75. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 513 с.

76. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; прийнята Радою Європи 04.11.1950, ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

77. Кондратишина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2009. 275 с.

78. Конопельський В. Я. Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 36 с.

79. Конопельський В. Я. Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі: поняття, зміст, реалізація у кримінально-виконавчій діяльності України : монографія. Одеса : ОДУВС, 2014. 474 с.

80. Конопельський В. Я. Особливості кримінально-виконавчих засад протидії організованих злочинності в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 468–475.

81. Конопельський В. Я. Переведення на поліпшені умови утримання засуджених до позбавлення волі: окремі теоретичні та правові аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 54–57.

82. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

83. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>

84. Косінов С. А. Контроль як доктринальна категорія правової науки. *Правова доктрина України* : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 1: *Загальнотеоретична та історична юриспруденція* / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. С. 752–773.

85. Кревсун О. М. Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : ХНУВС, 2016. 20 с.

86. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

87. Кримінальний кодекс України : Закон, Кодекс від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>

88. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

89. Кримінально-виконавче право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. М. Трубников, В. М. Харченко, О. В. Лисодід та ін. ; за ред. В. М. Трубникова. Харків : Право, 2001. 384 с.

90. Кримінально-виконавче право України : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / А. Х. Степанюк, О. В. Лисодід, М. В. Романов, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2005. 256 с.

91. Кримінально-виконавче право України : підручник : у 2 т. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. Ю. Бараша. Київ : Нац. акад. внутр. справ : ФОРУМ, 2018. Т. 1 / А. А. Музика, В. Я. Конопельський, Є. О. Письменський. 369 с.

92. Кримінально-виконавчий кодекс України : Кодекс, Закон від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

93. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. 2-ге вид., доповн. і переробл. Харків : Одиссей, 2008. 560 с.

94. Кримінологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

95. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець ; за заг. ред. О. М. Джужа. 2-ге вид., переробл. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.

96. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець ; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 304 с.

97. Кутєпов М. Ю. Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 322–325.

98. Литвинов О. Ю. Кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 479–482.

99. Ліховіцький Я. О. Персонал органів та установ виконання покарань як суб'єкт виконання покарань в Україні : монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2017. 556 с.

100. Лукашевич С. Ю. Форми участі громадськості у протидії пенітенціарному рецидиву злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 3. С. 123–125.

101. Лучко С. В. Методологія дослідження пенітенціарної системи України. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 151–157.

102. Льовочкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 3–12.

103. Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 196 с.

104. Мар'яновський Г. М. Вирішення конфліктних ситуацій : посіб. для спостережних комісій України. М: PRI, 2007. 196 с.

105. Марчук В. Т. Поняття кримінально-виконавчих засад виконання і відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. *Проблеми реформування кримінальної юстиції України* : збірник за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. 23–24 травня 2019 р. Чернівці, 2019. 268 с.

106. Матвеева Ю. О., Конопацька О. М. Роль освіти дорослих у процесі ресоціалізації засуджених. *Юридична психологія*. 2016. № 1. С. 180–187.

107. Медведєва В. Особливості процесу соціалізації особистості в умовах інформаційного суспільства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* : зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ, 2016. Вип. 43. С. 584–595.

108. Меркулова В. А., Гритенко О. А., Резниченко Г. С. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей : монографія / за заг. ред. В. О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

109. Меркулова В. О., Гритенко О. А. Диспозитивний метод і система заохочення в кримінально-виконавчому законодавстві. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листопада, 2015 р.). Київ : Ін-т крим.-вик. служби, 2015. С. 299–303.

110. Методика визначення ступеня виправлення засудженого : Наказ Міністерства юстиції України; Методика, Висновок, План, Форма типового документа від 19.01.2023 № 294/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>

111. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН : Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

112. Мінаєв М. Громадський контроль діяльності установ кримінально-виконавчої системи у законодавстві. *Аспект* : інформаційний бюлетень. 2006. № 1 (6). С. 6–9.

113. Мірошниченко О. М. Особливості психологічного забезпечення роботи з пенітенціарним персоналом ДПтС України.

Пенітенціарна політика держави в контексті реалізації кримінально-виконавчого законодавства: сучасність та перспективи (з нагоди 10-ї річниці з часу набрання чинності Кримінально-виконавчого кодексу України) : матеріали виступів Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 28 березня 2014 р.) / Чернігів. юрид. коледж ДПтС України. Чернігів : Десна : Поліграф, 2014. С. 152.

114. Нарада за підсумками інспекційного візиту в Україну представників Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. URL: <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/article.jsession1...>

115. Олефір Л. І. Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 209 с.

116. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.) : структура, функції, діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 205 с.

117. Освіта засуджених – ключовий фактор на шляху до безпечного суспільства. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/4457/>

118. Основи пенітенціарної педагогіки і психології : навч. посіб. / С. Ю. Замула, В. А. Костенко, В. І. Мандра, Б. В. Падалець, С. І. Скоков. Біла Церква, 2001. 101 с.

119. Павлов В. Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарння у виді позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 258 с.

120. Панасюк М. Специфіка соціальної роботи в місцях позбавлення волі. Соціологічне дослідження. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 2. С. 44–63.

121. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.

122. Пенітенціарна парадигма виконання покарння у виді позбавлення волі в Україні : монографія / І. Г. Богатирьов, А. В. Боровик, А. Є. Шевченко та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук., проф. І. Г. Богатирьова. Одеса : Гельветика, 2022. 288 с.

123. Первомайський В. Б. Адаптація. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1. А–Г. 470 с.

124. Перелік закладів освіти, які надають послуги з дистанційної освіти : довідк. вид. Київ, 2020. 16 с.

125. Петренко Р. І. Освіта засуджених у пенітенціарних закладах як основний засіб їх виправлення та ресоціалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. № 81. С. 65–68.

126. Питання Міністерства юстиції : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 № 697-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/697-2016-p>

127. Погребна К. Ф. Соціально-правова природа громадського контролю у сфері виконання покарань України : дис. ... д-ра філософії. Одеса : ОДУВС, 2023. 278 с.

128. Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення» : Наказ Міністра юстиції України від 26.05.2021 № 1858/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0735-16#Text>

129. Положення про відділення соціально-психологічної служби : Наказ Міністерства юстиції України № 2300/50 від 04.11.2013. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_45353

130. Прасов О. О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 40 с.

131. Прибутько П. С., Заяць Н. В., Лук'янець Г. І. Основи методології, наукових досліджень : навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ : НАВС, 2015. 156 с.

132. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

133. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України від 13.04.2012 № 4652-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 21. Ст. 208.

134. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини : Закон України від 01.12.2005 № 3166-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 12. Ст. 103.

135. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 07.09.2016 № 1492-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 43. Ст. 736.

136. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України : Закон України від 14.05.2015 № 419-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 254.

137. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання : Закон України від 03.07.2018 № 2475-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 36. Ст. 272.

138. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення [...] : Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text>

139. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання : Закон України від 05.09.2013 № 435-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 20–21. Ст. 724.

140. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 № 1186-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 23. Ст. 869. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-18/ed20140507#Text>

141. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб

в установах виконання покарань : Закон України від 21.01.2010 № 1828-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 12. Ст. 114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1828-17/ed20110308#Text>

142. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення : Закон України від 06.09.2016 № 1487-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 42. Ст. 699. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1487-19#n45>

143. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань : Закон України від 06.09.2016 № 1488-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 42. Ст. 700.

144. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>

145. Про Державну програму боротьби із злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 25.06.1993 № 3325-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-12#Text>

146. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства юстиції України : Наказ Міністерства юстиції № 307/5 від 27.01.2021. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/493171__668145

147. Про затвердження Змін до Положення про відділення соціально-психологічної служби : Наказ Міністерства юстиції України № 2924/5 від 19.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1099-21#Text>

148. Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при установах виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-п#n11>

149. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 18.03.2013 № 460/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0445-13>

150. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Міністерства юстиції України від 29.12.2014 № 2186/5. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14>

151. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 348. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-п>

152. Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.1996 № 1454. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1454-96-п#Text>

153. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209>

154. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

155. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР : Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11.07.1991 № 88. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88a-91-п>

156. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

157. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

158. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

159. Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-т [...] : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1994 № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-94-п#Text>

160. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України ;

Концепція від 13.09.2017 № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-p>

161. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, План від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p#Text>

162. Про утворення державної установи «Центр пробації» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 655-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/655-2017-p>

163. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 204 с.

164. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 185 с.

165. Пузирьов М. С. Деякі питання доктрини пенітенціарного права України в умовах трансформації кримінально-виконавчого законодавства в пенітенціарне. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 476–478.

166. Пузирьов М. С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 252 с.

167. Пузирьов М. С. Пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Ступенева професійна освіта у вітчизняному та європейському освітньому просторі* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 7 черв. 2012 р.) / Чернігів. юрид. коледж Держ. пенітенціарної служби України. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 256–260.

168. Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : Дакор, 2018. 514 с.

169. Пузирьов М. С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді

позбавлення волі на певний строк : монографія / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 300 с.

170. Пузирьов М. С., Богдан Ю. М. Кримінально-виконавча характеристика та соціально-правова обумовленість негативних обов'язків засуджених до позбавлення волі на певний строк. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 219–226.

171. Пузирьов М. С., Лисенко М. І. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 141–145.

172. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 11–52.

173. Радов Г. О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. 1996. № 1. С. 12–16.

174. Резніченко Г. С. Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2008. 194 с.

175. Результати моніторингового візиту до Первомайської виправної колонії № 117 на Харківщині. URL: <https://antydot.info/news/rezultaty-monitorynhovoho-vizytu-do-pervomajskojji-vypravnoji-koloniji-117-na-harkivschyni/>

176. Рівень рецидиву в Україні планують знизити з 30 % до 5 % – міністр юстиції Малюська про тюремну реформу. URL: <https://hromadske.ua/posts/riven-recidivu-v-ukrayini-planuyut-zniziti-z-30-do-5-ministr-yusticiyi-malyuska-pro-tyuremnu-reformu#:~:text=Рівень%20рецидиву%20в%20Україні%2С%20тобто,міністр%20юстиції%20Україні%20Денис%20Малюська>

177. Романов М. В. Виправлення засуджених до позбавлення волі як результат діяльності системи виконання кримінальних покарань. *Проблеми злочинності* : республіканський міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 9. С. 190–198.

178. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 219 с.
179. Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.
180. Савчук К. О. Імплементация. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Укр. енцикл., 1998, 1999. Т. 2. Д–Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. С. 667–668.
181. Сахнік О. В., Пузирьов М. С. Критерії і показники оцінки ступеня виправлення засуджених : метод. рекомендації / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2014. 66 с.
182. Свиначенко Ю. П. Сучасні підходи до визначення пенітенціарного етапу ресоціалізації засуджених в місцях несвободи України *Юридичний бюллетень*. 2022. № 27. С. 89–97. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/ab1d862c-3db9-4594-9180-36c45a2f244f/download>
183. Семьоркіна О. М. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства. URL: <https://minjust.gov.ua/m/str-33565>
184. Сметаніна Н. В., Граб Т. В. До питання реалізації права засуджених на освіту в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. Ч. 2. С. 185–189.
185. Соціалізація. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремінь. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 834–835.
186. Співробітництво між Україною та Радою Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/cooperation>
187. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2015–2020 роки. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
188. Створюємо умови для здобуття вищої освіти засудженими. URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/13183/>

189. Степанюк А. Ф. Виправлення засудженого. Велика Українська юридична енциклопедія. Київ, 2019. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право. редкол.: В. І. Шакун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 544 с.

190. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. 393 с.

191. Степанюк А. Х., Автухов К. А. Процесуальні аспекти доктрини кримінально-виконавчого права. Правова доктрина України : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. С. 784–798.

192. Сторчак Н. А. Загальні засади та принципи призначення покарання при застосуванні позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса, 2012. 246 с.

193. Сторчак Н. А. Загальні засади та принципи призначення покарання при застосуванні позбавлення волі на певний строк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса, 2012. 24 с.

194. Стулов О. О. Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 20 с.

195. Сюр С. В. Освіта засуджених в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України. *Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4 травня 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 186–188.

196. Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : монографія / за ред. В. В. Голіни і Л. П. Оніки. Харків : Право, 2015. 192 с.

197. Типові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора № 1866/24398 від 04.11.2013, із змінами і доповненнями : Наказ Міністра юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1866-13#Text>

198. Томкіна О. О. Принцип доброчесності державної влади: постановка проблеми. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 65–74.

199. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина) / І. Г. Богатирьов, А. І. Богатирьов, І. В. Іваньков, М. С. Пузирьов, С. В. Царюк. Київ : Дакор, 2014. 156 с.

200. Третяк О. С. Ретроспективний аналіз проблеми підготовки пенітенціарного персоналу. *Теорія і практика підготовки управлінського персоналу для органів та установ виконання покарань* : монографія / В. О. Аніщенко, О. Г. Гончаренко, І. В. Іваньков та ін. ; за заг. ред. О. М. Тогочинського. Чернігів : Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. С. 7–37.

201. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в демократичній системі соціального управління. Київ : УПК ДСЗУ, 2007. 169 с.

202. Турчина О. С. Громадський вплив як один з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 19 с.

203. Турчина О. С. Роль громадського впливу в запобіганні вчиненню постпенітенціарних рецидивів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7 . С. 134–137.

204. Устюжанінова О. Т. Поняття та зміст кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2020. № 41. С. 46–50.

205. Устюжанінова О. Т., Шкута О. О. Державна кримінально-виконавча служба України: теорія і практика : монографія. Херсон : Гельветика, 2021. 216 с.

206. Устюжанінова О. Т., Шкута О. О. Методологічні засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби

України. *Юридичний бюлетень* : наук. журн. Одеса, ОДУВС, 2019. Вип. 10 (10). С. 163–169.

207. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : Говард пресс, 1999. Т. 2. Ч. 1. 456 с.

208. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд.: Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : Київ. ін-т внутр. справ, 1998. Т. 1. Ч. 1. 414 с.

209. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 230 с.

210. Чебоненко С. Педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. Вип. 76. С. 318–323.

211. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : ХНУВС, 2005. 22 с.

212. Шахрай К. В., Гацалевич Н. С. Виправлення засуджених як бажана мета покарання: проблеми праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2/20. С. 348–350. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/92.pdf

213. Шкута О. О. Актуальні питання зайнятості засуджених у колоніях середнього рівня безпеки. *Захист прав і свобод людини і громадянина в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Бровари, 11–12 лют. 2010 р.). Чернігів : Чернігівські обереги, 2010. С. 81–82.

214. Шкута О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 237 с.

215. Шкута О. О. Громадський контроль, як складова громадського впливу в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Юридичний бюлетень*. 2022. № 27. С. 121–126.

216. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монографія. Херсон : Гельветика, 2017. 366 с.

217. Шкута О. О. Працевлаштування засуджених осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, як засіб реалізації їх конституційних прав і виконання обов'язків. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дидоренка*. 2010. № 3. С. 96–104.

218. Шкута О. О. Соціально-виховна робота з засудженими, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки. Проблеми застосування. *Теорія і практика сучасного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон : Айлант, 2010. Т. 1. С. 176–178.*

219. Шкута О. О. Становлення та розвиток поняття «виправлення засуджених», як мети застосування покарання за вчинений злочин. *Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 5 листоп. 2010 р.) : у 3 ч. Запоріжжя : Юридичний ін-т ДДУВС, 2010. Ч. III. С. 243–245.*

220. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2018. 38 с.

221. Шкута О. О. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. Вип. 1/2023. С. 213–216.

222. Щодо Методики визначення ступеня виправлення засудженого : Наказ Міністерства юстиції України № 294/5 від 19.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0116-23#Text>

223. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : монографія. Дніпро : Біла К. О., 2016. 510 с.

224. Яковець І. С. Закріплення в законодавстві України механізму реалізації спостережними комісіями основних функцій по забезпеченню прав засуджених і звільнених та участі в діяльності органів і установ виконання покарань : посіб. для спостережних комісій України. М. : PRI, 2007. 196 с.

225. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 199 с.

226. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

227. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.

228. Lelental S. Wychowawczy cel kary. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Lodzkiego, seria I*. Lodz, 1967. Zes. 51. S. 172–173.

229. Living space per prisoner in prison establishments: CPT standard (CPT/Inf (2015) 44). URL: <https://rm.coe.int/16806cc449>

230. Lutsiuk K., Dolhov A., Svyarenko Y., Shkuta O., Konopelskyi V. International experience of correction and resocialization of prisoners sentenced to imprisonment (Міжнародний досвід виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі). *Revista Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40. №75. P. 79–88.

231. The Collected Works of Jeremy Bentham. London ; Oxford, 1968. URL: <https://philpapers.org/rec/BENAIT-13>

НОТАТКИ

Наукове видання

ДОЛГОВ Антон Геннадійович
ШКУТА Олег Олегович

**ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ
НА ПЕВНИЙ СТРОК**

Монографія

Верстка	<i>А. Фоменко</i>
Обкладинка	<i>А. Юдашкіна</i>
Технічне редагування	<i>О. Гринюк</i>

Підписано до друку 07.09.2026 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Warnock. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,93. Наклад 300.
Замовлення № 078м-0926.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.